

ЛЕОНІД ЗАЛІЗНЯК

УКРАЇНА
В КОЛІ СВІТОВИХ
ЦИВІЛІЗАЦІЙ

*Свою Україну любіть, Любіть її.... Во время люте, В останню тяжкую
минуту За неї Господа моліть*

Тарас ШЕВЧЕНКО

*Бог дарував нам Україну. Так будьмо ж ми, українці, нині живущі в
Україні та за її межами гідними цього дару.*

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ ЦЕНТР «УКРАЇНОЗНАВСТВО»
КООРДИНАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ ДОПОМОГИ УКРАЇНІ (США)

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНОЗНАВЦЯ

ЛЕОНІД ЗАЛІЗНЯК

УКРАЇНА В КОЛІ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

*Науково-методична розробка на допомогу лектору-викладачу народного
університету українознавства*

КИЇВ

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ 2006

ІК 63.3(4УКР) 3-23

Видання брошури в Україні здійснене за сприяння і спонсорської
допомоги Координаційного комітету допомоги Україні у США (голова -
Богдан БУРАЧИНСЬКИЙ)

Залізник, Леонід.

3-23 Україна в колі світових цивілізацій: Наук.-метод, розробка на
допомогу лектору-викл. нар. ун-ту українознавства. — К.: Т-во
«Знання» України, 2006. — 96 с. — (Б-ка українознавця). — Бібліогр.:
с. 93-94.

ISBN 966-618-226-2.

В брошурі відомого українського археолога та історика до-
сліджуються походження українського народу, початки формування

української нації та національної державності. Автор використовує результати сучасних археологічних і етнічних досліджень, нові історичні документи і матеріали, на основі чого визначає місце і роль України в колі світових цивілізацій.

Розрахована на лекторів — викладачів народних університетів українознавства, освітян, науковців, фахівців з різних галузей знань, молодь, всіх, кого цікавить багата, складна, бурхлива історія України та українства.

ВСТУП

В наш доленосний для України час здавалося б суто наукові проблеми історії української державності набули виняткової актуальності. Адже без врахування історичного досвіду державного будівництва українців неможливо збудувати міцну сучасну Україну.

Давня мудрість говорить, що народ, який забуває свою минувшину — не має майбутнього. Адже головний націотворчий чинник — це національна свідомість, стрижнем якої є усвідомлення своєрідності історичної долі свого народу. Коли народні маси не знають власної історії національна свідомість розмивається і етнос сходить з арени історії, розчиняючись серед сусідів.

Отже, знання власної минулого, свого історичного коріння становить потужну консолідуючу силу кожного народу. Без історичної свідомості народ перетворюється на етнографічну масу, що легко піддається асиміляції більш етнічно консолідованими сусідами. Не випадково завойовники усіх часів прагнули позбавити гноблені народи їхньої власної історії, перекручуючи її на власну користь.

Так сталося і з Україною. Опинившись у «братніх» тенетах сусіднього етносу, вона була пограбована не лише матеріально, культурно, а й історично. Офіційні історики Російської імперії, виправдовуючи її експансію в Україну, відібрали в українців ранні етапи їхньої національної історії. Давньоукраїнська дер-Київська Русь була проголошена першою російською державою. Українці опинилися в непривабливому статусі зайд без роду і племені на нібито споконвічно російських землях.

Таким чином, нагальним завданням українських істориків є встановлення об'єктивної картини у фальсифікованих ділянках національної історії, та популяризація цих знань в Україні і поза її межами. Особливо слід наголосити саме на поширенні об'єктивної, науково перевіреної інформації про минуле України, яка б відповідала строгим вимогам сучасної світової історичної науки. Ніякі патріотичні

міркування не можуть бути виправданням історичної міфотворчості деяких сучасних істориків-аматорів. Адже історичну правду не можна приховати. Вона рано чи

3

пізно стає відомою широкому загалу, відкидаючи псевдонаукові імперські чи ультрапатріотичні концепції.

Усі ми свідки чергового українського відродження. Україна знову спинається на ноги, знову пробує відбудувати незалежну державу — власний дім, без якого український народ приречений зійти з арени історії. Однак це не перша спроба українського державного будівництва, врахування історичного досвіду якого — необхідна передумова подальшого цивілізованого буття українського народу.

Відомо чотири головні етапи державного будівництва в українській історії: Київська Русь, козацька держава, Українська народна республіка та сучасна незалежна Україна. Наша батьківщина розвивалася за універсальними для усієї Європи історичними законами. Тому перша українська держава Русь зі столицею у княжому Києві постала одночасно з першими державами інших великих етносів помірної зони Європи у кінці IX ст. Приблизно в цей же час виникли перші Французька та Німецька держави, перше Англійське та Польське королівство, Празьке князівство чехів, Угорська держава та інші.

Згадані європейські держави, народившись у IX-X ст., безперервно розвивалися протягом тисячоліття до наших часів. Україна ж періодично втрачала свою державність. 1240 р. під ударом монгольської навали впав княжий Київ, що символізувало загибель першої української держави. Ослаблена у війнах зі степовиками Україна була загарбана Литвою, Польщею та Угорщиною. Національно-визвольне повстання проти польських поневолювачів на чолі з Богданом Хмельницьким започаткувало козацьку державу. Під загрозою нової польської окупації Богдан Хмельницький був змушений звернутися за допомогою до єдиновірної Москви. Так, Україна опинилася в складі Московського царства, яке 1764 р. скасувало козацьку державу Гетьманщину. Під час російської революції 1917 р. українська державність відродилася знову, але була знищена навалюю російських більшовиків. В наш час Україна вчетверте пробує зіп'ястися на ноги, скинути імперську зверхність і побудувати власну державу, без якої цивілізоване існування народу в сучасному світі неможливе.

Чим пояснюється пунктирність української державності порівняно з неперервним розвитком держав наших західних сусідів? Відповідь на це питання вже сто років тому дав видатний український історик Михайло Грушевський. На його думку головна причина драматизму української історії в невдалій геополітичній позиції України на межі зі степом. Степи Південної України — це західна частина гігантського євразійського степового коридору, що на сході сягає Монголії. Степ здавна був домівкою войовничих скотарів-номадів. Різні кочові народи протягом тисячоліть котилися зі сходу на захід, хвилями розбиваючись об українські землі. Тільки за останні три тисячоліття відомо 12 великих навал агресивних кочовиків, що прокотилися через південь України: киммерійці, скіфи, сармати, гунни, болгари, авари, хозари, печеніги, половці, торки, монголи, татари. Останньою хвилею кочовиків були калмики, що дійшли до східного кордону України і зупинилися у Передкавказзі.

В протистоянні безкінечним навалам войовничих кочовиків українці втрачали надто багато крові, сил, коштів. Україна виконувала роль своєрідного щита, який захищав Європу від агресивного Степу аж до XVII-XVIII ст. На цей час литовці, поляки, угорці та росіяни побудували міцні держави і поділили між собою етнічні землі ослабленого в боротьбі зі степом українського етносу. Отже, тривала бездержавність українського народу, значною мірою, зумовлена його фатальним сусідством зі степом. Як співається в народній пісні:

Горе тій чайці, чаечці-небозі,

Що вивела діток при битій дорозі.

Курс лекцій «Історія української державності» побудований відповідно до чотирьох головних історичних етапів українського державного будівництва. Крім розділів, присвячених кожному з них, на широкому історичному тлі з позицій останніх досягнень світової науки аналізуються актуальні проблеми будівництва сучасної незалежної України.

ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ ТА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ

Переважаюча більшість громадян України бачить глобальні зміни останнього десятиліття через призму численних негараздів, що несподівано впали на них та їхні сім'ї. Недавня історія та сьогодення сприймаються як безперервний ланцюг розпаду звичних соціальних структур, економічних відносин, ідеологічних уявлень, руйнації усталеного способу життя, миттєвого знецінення традиційних моральних та ідеологічних орієнтирів. Повільність трансформації пострадянських суспільств і відсутність відчутних позитивних змін

призвели до небувалого поширення катастрофічних настроїв, релігійних культів та забобонів, зневіри в здатності правлячих еліт вивести країну із загальної кризи в краще майбутнє. Значна частина суспільства історично дезорієнтована, оскільки не уявляє, що саме відбувається навкруги, чи є якась система у хаосі негараздів сьогодення і чи було щось подібне у світовій історії.

Отже, що таке розпад Радянського Союзу — історична закономірність чи трагічний результат підступної змови Б. Єльцина, Л. Кравчука, О. Шушкевича з імперіалістами СІНА та світовим сіонізмом? Чи знає світова історія щось подібне і якщо так, то що власне відбувається після розпаду величезних імперій? Іншими словами, чого слід чекати в майбутньому на пострадянському просторі, зокрема в одній із багатьох колишніх провінцій могутнього СРСР, нині незалежній Україні?

Однак перш ніж відповідати на ці непрості питання визначимо такі популярні в сучасній публіцистиці поняття як етнос, нація, національна ідея та національна еліта.

Народ або грецькою мовою етнос — це історично сформована людська спільнота, яка відрізняється від сусідів окремою власною територією (батьківщиною), культурою, мовою, психічним складом та самосвідомістю. Народ, що історично дозрів до створення власної держави, називають нацією. Отже нація — це вища стадія розвитку етносу, на якій останній творить національну державу. В сучасному світі народ може цивілізовано існувати лише у формі нації, тобто у власній державі. Єдиною альтернативою може бути колоніальний статус в державі сусідів, що незворотно веде до асиміляції і смерті бездержавного етносу.

Перетворення етносу в націю супроводжується зростанням і поглибленням його самосвідомості. Пасивна етнічна самосвідомість розвивається в активну національну. Етнічна свідомість, спираючись на консервативний механізм традиції, забезпечує збереження і передачу з покоління в покоління етновизначальних рис матеріальної і духовної культури, мови, ментальності тощо. Етнос, на відміну від нації, не усвідомлює свою єдність в межах власної етнічної території, має несформовані національні інтереси, а тому нездатний створити незалежну національну державу. Типовим прикладом такого покійного етносу, що не усвідомлював власних інтересів, донедавна були українці. Багато з них говорили українською, співали українські пісні, носили вишиванки тощо, і покійно гинули за імперські національні амбіції сусідів в Афганістані чи в Сибіру.

Національну самосвідомість, що різниться від етнічної активним державницьким спрямуванням, називають національною ідеєю. Іншими словами, національна ідея — це воля народу до незалежності,

що реалізується у власній державі. Зазначимо, що під незалежною національною державою цивілізований світ розуміє демократичні європейські країни Францію, Німеччину, Швецію, Фінляндію, Італію, Польщу тощо, де державотворчий етнос господарює на своїх етнічних теренах за законами цивілізованої спільноти. Саме вони є зразками для державного будівництва на пострадянських просторах, в т. ч. в Україні. Носієм національної свідомості і будівничим держави кожного народу є його найбільш свідома, активна, керівна верства — національна еліта (інтелектуали, державна адміністрація, офіцерство). Від неї залежать успіхи та поразки кожної нації.

Народи світу конкурують між собою за місце під сонцем. Перед кожним з них стоїть альтернатива — будувати власну національну державу чи існувати в державі сусідів на правах «молодшого брата», тобто в статусі колонії. Зрозуміло, що другий варіант небажаний. Тому в різних куточках світу постійно точиться національно-визвольна боротьба за вихід народів з чужої держави і побудову власної. Міжнародне співтовариство визнає право народів на самовизначення і побудову національної держави на цивілізованих правових засадах в межах власних етнічних територій. Тому відомий історик Річард Пайпс назвав ХХ ст. «добою націоналізму».

Незалежний для радянських ідеологів націоналізм є синонімом шанованого в СРСР поняття патріотизм. За європейською термінологією націоналізм — це ідеологія, що відстоює право народу господарювати на власній етнічній території за канонами цивілізованого співтовариства. Націоналізм є ідеологією визвольних змагань за свободу і незалежність, яка є священним правом кожного народу. Зазначимо, що право на самовизначення має народ в межах своєї етнічної території, а не якась його частина разом з регіоном, де вона проживає. Тому сепаратизм не є різновидом національно-визвольної боротьби і засуджується світовою спільнотою.

Конкуруючи за місце під сонцем споріднені спільною історією, культурою, релігією народи об'єднуються між собою у великі групи, які відомий історик Арнольд Тойнбі назвав цивілізаціями. Зараз між собою змагаються сім цивілізацій: японська, китайська, індійська, ісламська, латиноамериканська, західноєвропейська та східноєвропейська. Переможцем у цих змаганнях, за А. Тойнбі, є західноєвропейська цивілізація зі своєю філією в Північній Америці (США, Канада).

Зовнішніми ознаками такої перемоги є повсюдне поширення європейського способу життя, європейських канонів краси, стилю одягу тощо. Так, увесь світ нині носить американські джінси, європейські костюми, прообразом яких був костюм європейського буржуа ХІХ ст. Розтиражований Голлівудом естетичний стереотип блакитноокої,

світловолосої європейської жінки став каноном краси навіть у Японії. Смугляві японки вибілюють волосся і міняють темний колір своїх очей на блакитний. Незважаючи на те, що найчисельнішим етносом у світі є китайці (1300 мільйонів) престижними мовами міжнародного спілкування лишаються європейські — англійська, французька, німецька.

За зовнішніми ознаками перемоги європейської цивілізації у сучасному світі ховаються більш суттєві, внутрішні переваги. Європейські суспільства виявилися економічно ефективнішими, динамічнішими, демократичнішими, комфортнішими для людини, а значить в цілому гуманнішими. Основою їхнього успіху є приватна власність, яка від народження європейського суспільства була однією з його визначальних рис. Приватна власність породжує дуже продуктивну ринкову економіку, що є економічним двигуном європейського способу життя. Приватна власність та ринок робить виробника, тобто особистість незалежною економічно, а значить і політично, заважаючи узурпації влади державою. Виникають умови для поширення соціальних свобод (слова, совісті тощо), поваги до особистості, гуманізації суспільства. Високий статус людини є підґрунтям європейської демократії, яка набула форми європейського парламентаризму.

Саме ці соціально-економічні механізми європейської цивілізації забезпечили її переможну ходу по планеті. Тому швидко поширюється в світі і властивий сучасній Європі державний устрій — національна держава, кордони якої в цілому збігаються з межами етнічних територій державотворчого народу (Швеція, Фінляндія, Угорщина, Франція, Італія тощо). Національні держави Європи не є моноетнічними. Поряд з титульним етносом і на рівних з ним правах у них мешкають представники інших націй. Вони беруть участь у всіх сферах життя держави, на умовах лояльності до неї та знання державної мови. Національні держави європейського типу, як правило, функціонують на мові державотворчого етносу, яка єдина для економіки, державної адміністрації, армії, освіти, культури, науки.

Альтернативою національній державі європейського типу є такий архаїчний тип соціального устрою як імперія (Залізник, 1994, с. 227-246). Це мілітарна, централізована держава, територія якої охоплює етнічні землі кількох народів. Відомі з часів фараонів імперії завжди виникали внаслідок завоювання правлячою верхівкою одного народу етнічних земель сусідів. Імператор у перекладі з латини значить «володар війська». Надцентралізація влади дозволяла імперіям концентрувати зусилля в одному напрямку — у військовій сфері. Тому СРСР при загальній відсталості та злиднях мав найбільшу в світі

армію, потужне військово виробництво, сучасне ракетобудування та космонавтику.

В усіх імперіях обов'язково є панівний, імперський етнос, ім'я якого, як правило, носить наддержава — Римська, Перська, Іспанська, Англійська, Російська імперії тощо. Мова імперського етносу є державною і панує на всій території наддержави і в усіх сферах життя — в господарстві, державному управлінні, армії, освіті, науці тощо. Національна своєрідність завойованих провінцій є постійним джерелом національно-визвольних повстань, які загрожують самому існуванню наддержави. Тому імперська метрополія завжди нищила підкорені етноси шляхом їх асиміляції, депортації та нищення їх свідомої еліти. Так, на початку ХХ ст. в Російській імперії мешкало 130 різних етносів, а на час перебудови М.Горбачова їх лишилося тільки 90. Тому його відомий заклик до України та інших «молодших братів» дозріти до незалежності в єдиній братській державі СРСР нагадує пропозицію вирощувати овець під наглядом вовка.

Порівняно з сучасними національними державами імперії мали три суттєві недоліки, які зумовлювали їх неминучий розпад і неможливість існування в сучасному динамічному світі. Перш за все, централізований імперський устрій принципово несумісний з ринковою економікою. Ринок висуває на чільне місце економічну доцільність, яка веде до економічної незалежності виробника і регіонів, тому суперечить надцентралізованому імперському управлінню. Європейські імперії ХІХ-ХХ ст. розпалися саме через поширення ринкових відносин. Ще К. Маркс зазначав, що в Росії ніколи не було приватної власності на землю, а отже й підґрунтя для ринкової економіки. Всі спроби поширення останньої із Заходу призводили до кризи імперського устрою. Нагадаю, що спроба капіталізувати промисловість Російської імперії та фермеризувати її сільське господарство О. Столипіним завершилася на початку ХХ ст. її розпадом на національні держави. Лише шляхом збройної агресії Москви в колишні свої колонії та повного знищення ринкових відносин разом з їх носіями капіталістами вдалося подовжити на 70 років життя Російській імперії, яка за М. Бердяєвим перейшла на новий більшовицький етап розвитку. Розпад Радянського Союзу на національні держави — прямий наслідок відмови від позаекономічного примусу і спроби переходу до ринку.

Всі відомі імперії трималися на примусовій праці. А праця раба, за К. Марксом, не буває ефективною. Ця фундаментальна особливість імперського устрою приречена його в умовах сучасного світу до неминучого краху і зникнення з історичної арени. Крім непродуктивної примусової економіки імперіям властива значна бюрократизація державного апарату. Це робить державну систему

неефективною в сучасному динамічному світі. Третім суттєвим недоліком імперського устрою є національно-визвольна боротьба підкорених народів, що в сучасному світі неминуче веде до розпаду надцентралізованих, клаптикових держав на національні держави європейського типу. Тому імперський устрій не витримав конкуренції з боку національних держав Європи з їхніми ринковими економіками, гнучким державним управлінням та відсутністю національної напруги між регіонами відносно однорідної країни.

XX ст. дає численні приклади приреченості та історичної безперспективності імперського державного устрою. Однією з найрозвиненіших національних держав Європи є Німеччина. Однак 60 років тому німці на чолі з А. Гітлером спробували побудувати німецьку імперію Третій Рейх. Уявімо собі, що фашистам вдалося б створити Німецьку тоталітарну імперію на величезних просторах від Англії до Індії. Основана на примусовій неефективній праці, неповороткому забюрократизованому управлінні гігантська надцентралізована держава неминуче б розпалася під ударами національно-визвольних змагань поневолених народів. Як відомо, фашистська авантюра не вдалася і Німецька держава залишившись в межах німецьких етнічних територій, за півсторіччя перетворилася на одну з найбагатших країн світу. Те ж саме сталося з Японією, яка після невдалої спроби будівництва імперії була змушена розвиватися в межах історичних японських земель і досягла вражаючих успіхів.

Німецьке і японське повоєнні «дива» — це перш за все результат відмови від імперських амбіцій та побудови національної держави в межах власних етнічних територій, що є обов'язковою передумовою для ефективною ринковою економікою. Висновок очевидний — російське економічне диво можливе лише за відмови Росії від імперських претензій і звуження кордонів до етнічних земель російського народу. Ця проблема не вирішена і понині. Адже під егідою Москви залишаються Татарстан, Башкірія, Калмикія, Бурятія, Якутія, численні народи Північного Кавказу тощо, які борються за незалежність від імперського центру.

Після Другої світової війни Російська імперія, на відміну від Німеччини та Японії, пішла не інтенсивним національним, а екстенсивним імперським шляхом розвитку. Внаслідок перемоги над фашистами Радянський Союз не тільки зберіг, але й зміцнив свій імперський устрій. Він на власному досвіді продемонстрував світові історичну безперспективність останнього. Три головні вади будь якої імперії (непродуктивна примусова економіка, неповоротке бюрократичне управління та національно-визвольна боротьба поневолених народів) за 50 повоєнних років зруйнували з середини

найбільшу імперію світу. І розпалася вона на держави окремих народів, що отримали жадану незалежність.

В усіх відомих імперіях обов'язково існує напруга між поневоленими народами та імперським етносом. Навіть в уламках імперій, де під єдиним дахом опиняються кілька народів, один з них виступає в ролі «старшого брата», а всі інші борються з ним за незалежність. Уламок Османської імперії Югославія є ареною збройної боротьби словен, хорватів, боснійців, албанців, македонців з пануючими сербами за незалежність. У Великобританії під контролем англійців залишилися кілька кельтських етносів: ірландці Ольстеру, валійці Уелсу, шотландці, в Іспанії — баски, в Турції — курди. Всі вони ведуть боротьбу за незалежність, яка нерідко набуває нецивілізованих форм тероризму. В цих національно-визвольних війнах однією з сторін конфлікту обов'язково є пануючий етнос, що не хоче втрачати підкорені території. Яскравим прикладом є не тільки Югославія, але й пострадянський простір, де проти державної незалежності литовців, українців, білорусів, молдаван, чеченців, грузинів та інших народів завжди виступала Росія.

Після здобуття незалежності колишнім «молодшим братом» напруження між народами, як правило, зникає. Так, в уламку Австро-Угорської імперії Чехословаччині після розлучення словаків з чехами відносини між цими народами нормалізувалися. Таким чином, в імперіях між народами існує певна міжнаціональна напруга, своєрідний комунальний ефект, який зникає після розлучення і здобуття колишніми колоніями статусу самостійних держав. Наприклад, після кривавої національно-визвольної боротьби з Росією у першій половині ХХ ст. Польща та Фінляндія отримали незалежність і їхні відносини з колишньою метрополією нормалізувалися.

Отже, імперії та їх уламки, де під дахом єдиної держави опиняються кілька різних народів, є вибухонебезпечними регіонами, які стабілізуються лише після набуття незалежності поневоленими народами, тобто після розпаду імперії.

Таким чином, як свідчить історія людства всі імперії рано чи пізно розпадаються. Причому завжди це супроводжується дестабілізацією суспільства і тривалими війнами. Падіння Римської імперії збіглося з так званим Великим переселенням народів, коли Південна Європа та Середземномор'я протягом кількох століть палали в кривавих війнах. Імперія Київська Русь розпадалася за доби феодальної роздробленості в XII-XIII ст. Остання характеризується численними збройними конфліктами, коли повсталі провінції з метою позбутися контролю метрополії навіть штурмували і палили столицю імперії княжий Київ (1169, 1203 рр.). Розпад Іспанської імперії супроводжувався кривавими

війнами за незалежність молодих латиноамериканських народів. Закінчення тривалої війни в Конго знаменувало кінець Бельгійської імперії. Сполучені Штати Америки та Індія витримали тривалу збройну боротьбу з англійськими колонізаторами перш ніж розпалася могутня Англійська імперія. Останнім акордом існування Французької імперії була кривава війна Алжиру за незалежність від французів.

Так що, численні збройні конфлікти в національних окраїнах колишнього Радянського Союзу є типовими явищами, що супроводжують неминучий розпад всіх відомих імперій. Їхня суть — боротьба поневолених народів з панівною, імперською нацією за звільнення з-під її контролю. Тому однією з воюючих сторін обов'язково є пануючий в даній імперії етнос, якому важко змиритися з втратою територій та престижу. Так, у мікроімперії Югославії проти утворення незалежних держав колишніх «молодших братів» воюють серби, а у Радянському Союзі — росіяни.

Крім війн розпад імперій супроводжувався радикальними змінами у всіх без винятку сферах буття суспільства. Руйнується стара державно-економічна система і на її руїнах виникають принципово нові. Відповідно рвуться старі імперські економічні зв'язки колоніального типу, що абсолютно не відповідають інтересам молодих національних держав, влаштованих на засадах ринкової економіки. Різко скорочується величезна імперська армія, а з її уламків будуються збройні сили нових незалежних держав, які функціонують на мові профільного етносу.

Розпад супердержави супроводжується кризою імперської ідеології. Важливою її складовою є так званий імперський історичний міф. Це псевдонаукова теорія, що звичайно не відповідає історичним фактам, але виправдовує експансію на землі сусідів. Так, нібито, іспанці, англійці, німці, французи завойовували Америку, Африку, Азію, а росіяни Сибір не для економічного визиску, а з благородною і безкорисливою метою цивілізувати відсталі народи та принести їм слово боже. Експансію на захід Російської імперії її ідеологи виправдовували міфічним династичним правом московських князів на спадщину правителів Київської Русі, Візантії і навіть Риму. Цей імперський міф дорого коштував не тільки Україні, але й усій Європі. Досить згадати яку роль відіграли претензії Росії на балканську спадщину візантійських імператорів? Босфор та Дарданелли. В радянські часи історичний міф набрав червоного забарвлення. Імперська експансія Москви на всіх континентах виправдовувалася благородною метою осчастливити народи світу прогресивним комуністичним способом життя. Не випадково, народи світу, які

обирали соціалістичний шлях розвитку, неминуче потрапляли в політичну та економічну залежність від Москви.

З падінням імперій відбувається розвінчання офіційної історичної концепції, в основі якої лежить тенденційний імперський міф. Постає нелегка проблема відновлення історичної правди та доведення її до суспільної свідомості. Відразу зробити це неможливо і в умовах ідеологічної кризи величезні маси людей втрачають ціннісні орієнтири. Виникає родюче підґрунтя для поширення різних забобонів, фантастичних історичних концепцій, а також так званих кризових культів. Це масові ірраціональні рухи за глобальне врятування і звільнення людства та побудову всесвітнього царства рівності і братства. їх прибічники фанатично борються за нездійсненну мету, але проти конкретного ворога. Відоме Біле братство — типовий кризовий культ. Виразні риси кризових культів простежуються в усіх великих ідеологіях — християнстві, буддизмі, мусульманстві, більшовизмі.

Свідомість колишніх громадян імперії, як правило, деформована її потужним деспотичним тиском. Тому на руїнах наддержави довго зберігається стара імперська ідеологія. Носії ментальності зруйнованої деспотії (військово-бюрократичний апарат, одурманені народні маси) є тим поживним ґрунтом, на якому можливі авантюрні спроби відродити економічно збанкрутілу деспотичну державу. Таку безнадійну спробу з відповідними результатами здійснює у наш час президент Білорусі О. Лукашенко. Історія свідчить, що ностальгія за величезною наддержавою на її руїнах живе дуже довго. Так, у середньовічній Європі протягом більше тисячі років жила утопічна мрія поновити Римську імперію. Її виразом була так звана Священна Римська імперія німецького народу, скасована лише 1807 р. Наполеоном.

Отже, розпад на національні держави надцентралізованих імперій, як дуже архаїчних, економічно та адміністративно неефективних державних систем несумісних з ринковою економікою, неминучий. На наших очах впала одна з останніх і найбільших деспотичних імперій світової історії Радянський Союз.

Вже за Петра I Російська імперія фактично визнала переваги західноєвропейських технологій та способу життя над традиційно російськими. Російські фундаменталісти-розкольники створили непримириму опозицію західним нововведенням. Однак з кінця XVIII ст. європейська ринкова економіка, буржуазний спосіб життя та ідеологія все більше завойовували Росію. На початку XX ст. наступ капіталістичної економіки привів до розпаду несумісного з ним імперського устрою. Від остаточної загибелі імперію врятували більшовики, шляхом нищення прогресивної ринкової економіки разом з її носіями. «Знищивши буржуазію як клас», вони повернулися до

споконвіку властивого Росії позаекономічного примусу до праці. Більшовики не змогли протиставити перевагам західної цивілізації нічого кращого як самоізоляція («залізна завіса»), тотальне насильство та запозичення західних новацій (марксизм, індустріальне виробництво, масове копіювання передових західних технологій та взірців техніки і зброї — атомна бомба, літаки, автомобілі, електроніка тощо). Зрозуміло, що все це лише відстрочило на короткий термін неминучу загибель тоталітарної деспотичної наддержави.

За брежнєвської доби «передова» соціалістична економіка вже була не в змозі прогодувати країну, яка існувала за рахунок демпінгового продажу величезної кількості сибірської нафти та газу. Падіння світових цін на енергоносії в середині 80-х змусило М. Горбачова шукати порятунку гинучої неефективної системи в її перебудові. Є. Гайдар та його команда запропонували Москві припинити ділитися доходами від продажу енергоносіїв з національними республіками. Таким способом передбачалося вивести з кризи лише Росію, в сфері економічного впливу якої на неоколоніальних засадах повинні були лишитися її колишні колонії. Так, величезний газовий та нафтовий комплекс Сибіру, який будували спільними зусиллями усі народи СРСР, в т. ч. й Україна, почав працювати винятково на Москву. Однак імперська система виявилась настільки неефективною, що прибутків з продажу нафти та газу не вистачило навіть на підтримку існування Російської федерації. Нове падіння світових цін на енергоносії спровокувало черговий крах фінансової системи Росії і призвело до нового, сучасного етапу розвалу решток імперської системи.

Отже, розпад імперського устрою Радянського Союзу не є безпрецедентним в історії людства. Навпаки, це закономірний процес неминучої загибелі неефективної в сучасних умовах через несумісність з ринковою економікою, надцентралізованої державної системи імперського типу. Людство за свою історію багато разів спостерігало загибель різних імперій. Закономірними є і всі деструктивні процеси, що супроводжують розпад супердержави. Подолання кризових явищ та стабілізація на постімперських просторах залежить від успіхів державобудівництва народами, що отримали незалежність. Провідна роль у цій справі належить національній еліті.

Кожна нація має складну внутрішню структуру. її тіло — це народні маси, пасивні носії етнічних традицій. Спілкуючись рідною мовою і зберігаючи культурні традиції, вони не в змозі активно стверджувати і захищати національні інтереси. Цю функцію виконує національна еліта — активна і свідомою частиною лідерів та організаторів (інтелектуали, державні діячі, військові). Інтелектуали — це голова нації, верства, що формулює і пропагує національну (державницьку) ідею. Найбільш численною і активною частиною національної еліти є

державна адміністрація та офіцерство. Це, образно кажучи, руки нації, що організують життя і самозахист народу, очолюють економічну, політичну, дипломатичну та військову боротьбу за його інтереси.

Відсутність власної національної еліти позбавляє народ можливості самоорганізуватися, створити свою державу, що є необхідною умовою нормального, цивілізованого існування в сучасному світі. Не маючи власної держави народ вимушений жити в державі сусідів у колоніальному статусі «молодшого брата». Тоді ним керує не національна еліта, а призначена імперською метрополією провінційна адміністрація. Зрозуміло, що її функція не захищати інтереси поневоленого народу, а спрямовувати його на службу поневолювачам. Так, лідер радянської України В. Щербицький робив великі зусилля для звертання української нафто- та газодобувної промисловості, а великі кошти українського бюджету направляв на економічний розвиток Сибірського регіону Росії. З його благословення українські хлопці гинули, завойовуючи для Великої Росії Афганістан, де Україна не має геополітичних інтересів. Саме за В. Щербицького тисячі українських шкіл були переведені на російську мову навчання, а всілякі виступи проти колоніального статусу свідомих українців жорстоко придушувались. Отже, державна еліта Радянської України не була національною, бо фактично відстоювала інтереси Росії в Україні.

Значна частина сучасної пострадянської еліти зберегла стару провінційно-імперську, московоцентричну ментальність. У білоруських державних структурах вона навіть зараз займає панівне становище. Як наслідок, зраджуються економічні інтереси білорусів на користь російського бізнесу. Останній приватизував білоруський нафтокомплекс та найбільш цінні підприємства. Білоруські митниці контролюють росіяни, заробляючи гроші не для Мінська, а для Москви. В політичній сфері склалася абсурдна ситуація, коли всенародно обраний лідер колишньої колонії Москви робить більше зусиль для повернення власного народу в колоніальне ярмо ніж навіть колишня імперська метрополія.

Серед української еліти зберігається хитка рівновага між старою провінційно-імперською, пострадянською та новою національною. Саме ці дві реальні політичні сили борються між собою за контроль над Україною. Отже, єдиний суттєвий показник, що визначає політичний спектр сучасної України — це ставлення до незалежної Української держави, а не належність до часто формальних фракцій комуністів, соціалістів, РУХу, зелених, партії влади тощо. Український парламент розділений на два непримиримі табори — противників та прибічників незалежності. Останні представлені трьома головними

різновидами: націонал-демократи (РУХ, УРП, християнські демократи тощо), праві (КУН, УНСО) та численна партія влади, представники якої економічно зацікавлені в незалежній Україні.

Противників незалежності навіть не можна вважати українськими політичними течіями. Фактично, вони представники російської політичної думки, оскільки відстоюють інтереси Росії в Україні. Стрижнем їх програми є збереження колоніальної залежності України від імперської Москви. Ця позиція визначальна для обох основних проімперських політичних напрямків в нашій країні — червоних та біло-синьо-червоних. Українські ліві, визнавши приватну власність, ринкову капіталістичну економіку з експлуатацією буржуазією найманих робітників, фактично відмовилися від фундаментальних положень марксизму. Разом з тим, вони затято вимагають відновлення «єдиної та неділимої», відстоюючи весь набір неоімперських стереотипів: єдиний економічний, інформативний та культурний простір, військово-політичний союз, державність російської мови на землях колишніх колоній Росії тощо. Тобто українські комуністи разом з різноманітними соціалістами виявилися більшими прибічниками російського імперіалізму ніж комуністичних ідей К. Маркса та В. Леніна. Та інакше і не могло бути. Адже на думку видатного російського філософа М. Бердяєва, більшовизм — це російський імперіалізм ХХ ст.

Народи, що не зазнали такого тривалого і потужного тиску деспотичної держави, як білоруси чи українці досить успішно долають негаразди перехідного періоду від радянського минулого до національної держави європейського типу. Їхня національна еліта, що відстоює інтереси власного народу, не була знищена тією мірою як українська. Тому відродження незалежних Чехії, Угорщини, Польщі, Литви, Естонії відбувається швидше ніж України.

Нестача національно свідомих державних кадрів змусила залишити біля державного керма стару провінційно-імперську бюрократію, частина якої і не думає захищати інтереси України. Злам нелюдської репресивної машини з тотальним контролем ЦК та КДБ над всім суспільством розв'язав руки старим радянським кадрам, які сповна проявили свою злодійську натуру. Не вина, а біда сучасної України в тому, що катастрофічно не вистачає свідомих управлінців, які б замінили на державних посадах злодійкувате пострадянське чиновництво.

Чому не можна було з самого початку відсторонити їх від державного управління, як це зробили чехи, угорці, поляки та литовці? По-перше тому, що в сучасній Україні поки що немає ким замінити стару бюрократію. По-друге, відсторонення від посад такої чисельної і могутньої верстви сучасної України як пострадянський

бюрократичний та військовий апарат могло б дестабілізувати все українське суспільство і привести до громадянської війни. Великий державник і патріот України, фундатор українського націоналізму В. Липинський казав, що незалежна Україна можлива лише тоді, коли вона буде вигідною для пострадянської української бюрократії. Історія свідчить, що в усі часи держави будували не стільки полум'яні ідеалісти, як меркантильні чиновники. Так що, чим чисельніша так звана партія влади України, що економічно зацікавлена в українській незалежності, тим стабільнішою буде Українська держава.

Не здатна до існування в умовах цивілізованої ринкової економіки могутня верства колишнього радянського чиновництва зберегла контроль над суспільством. Панічно боячись конкуренції з боку молодих і енергійних підприємців вона заблокувала ринкові реформи на пострадянському просторі. В умовах слабкої держави чиновництво, фактично, зберегло стару і неефективну радянську економіку, незаконно привласнюючи її дивіденди.

За радянської доби ні рядовий селянин, ні голова колгоспу не володіли землею і тим що на ній вирощували. Все забирала тоталітарна держава, яка матеріально забезпечувала аграрне виробництво технікою, паливом, коштами тощо. В сучасних умовах відсутності достатнього державного контролю реальна влада на селі перейшла до голів колгоспу. Зберігши повний контроль над землею, селянином та усією інфраструктурою села аграрна номенклатура отримала можливість привласнення лев'ячої долі прибутків від сільгоспвиробництва, які раніше надходили до державної скарбниці. Нинішній голова колгоспу більше ніж приватний власник, оскільки господарюючи коштом держави і маючи фактично безкоштовну робочу силу не тільки економічно не відповідає за свою діяльність, а ще й привласнює більшість того, що виробляється у фактично державному сільгоспвиробництві. Багатоголосий плач огрядних дядьків про животіння та занепад керованих ними колгоспів якимось не в'яжеться з їхнім квітучим виглядом та багатопверховими палацами, що будуються ними ж біля кожного українського села.

Щось подібне відбувається в пострадянській промисловості, медицині, науці, освіті. Безнадійно застарілі системи, через неефективність яких власне і загинув Радянський Союз, повсюдно консервуються колишньою радянською номенклатурою. Адже в умовах слабкої держави чиновництво отримало безпрецедентну можливість безкарного привласнення дивідендів з контрольованих ним державних підприємств. Звідси непохитна одностайність керівників усіх рангів у боротьбі проти приватизації землі, промислових підприємств тощо за їх збереження у державній власності, тобто у розпорядженні чиновництва. За останні роки ця номенклатурна

олігархія структуралізувалася і має своїх представників у всіх ешелонах влади, потужне лобі в парламенті, висуває власних кандидатів на президентське крісло.

Отже, колишнє радянське чиновництво є неабиякою перепорою на шляху становлення нормальної ринкової економіки в Україні. Однак час працює на Україну. Народ постійно регенерує і поновлює свою еліту. Не випадково ще біблійний Мойсей сорок років водив євреїв по пустелі, щоб вимерли люди з рабською психологією і народилися свідомі будівничі нової країни. У нашу динамічну добу національна еліта самовідновлюється значно швидше, кажуть протягом одного покоління, тобто 25 років. Україні для цього треба ще менше часу, оскільки процес державного будівництва почався не з нуля, а свідомі українці були і за радянських часів. Крім того, ефективна ринкова економіка наших західних сусідів підштовхує Україну на цивілізований європейський шлях розвитку. Отже, будьмо оптимістами.

Таким чином, на наших очах на руїнах однієї з останніх і найбільших імперій в історії людства розгорнулося будівництво власних національних держав народами, що звільнилися від колоніального ярма. Для українців це не перша спроба побудувати свою державу. Тому Україна, не започатковує, а фактично, відроджує державність, яка вже має довгу історію.

Розпад імперії є закономірним і невідворотним процесом, зумовленим її неефективністю в сучасному світі. Оптимальною моделлю сучасного державного устрою є національна держава європейського зразка, що виявилась найбільш економічно і адміністративно ефективною системою, комфортною для індивіда і безпечною для сусідів. Саме за таким державним принципом влаштовані всі західні сусіди України, які належать до найбільш розвинених суспільств планети. Тобто, ми не маємо реальної альтернативи побудові незалежної Української держави за національними принципами цивілізованої європейської спільноти. Головною передумовою будівництва незалежної України, яка лише й може забезпечити умови для виходу з економічної кризи, є наявність чисельної державотворчої національно свідомої еліти. Час та історичні обставини працюють на користь її швидкого відтворення. Тому побудова незалежної європейської Української держави неминуча і є питанням найближчого часу.

Якщо багатомільйонна українська людність знайде в собі сили поновити свою національну еліту, то з її допомогою побудує власну державу, як це вже зробили всі сучасні цивілізовані нації. Це, як правило, правові, демократичні держави, що базуються на ринковій економіці, пріоритеті прав людини, рівності всіх громадян перед

законом незалежно від національності. Оскільки вони не гноблять інші народи і не загарбали чужих етнічних територій, їм не загрожують національно-визвольні повстання. Тому національні держави (Франція, Німеччина, Швеція, Фінляндія, Угорщина тощо) є осередками стабільності в сучасному світі.

І навпаки, потенційними регіонами напруги й нестабільності є імперії та їхні уламки, що насильно об'єднують під єдиним державним дахом багато народів з їх етнічними землями. У таких країнах поневолені народи борються за незалежність, періодично повстаючи зі зброєю в руках (збройні конфлікти останнього десятиріччя по національним окраїнам колишнього СРСР та Югославії, курди в Туреччині, баски в Іспанії, ірландський Ольстер у Великобританії тощо). Збереження колоніальної залежності України продовжує на невизначений час її непривабливий статус країни періодичних економічних криз та національно-визвольних змагань корінної нації. Про це нагадує сумний і тривалий історичний досвід бездержавного існування українського народу.

Отже, всім громадянам України, незалежно від національності, слід вирішити, чи бажають вони, щоб їхні діти мешкали у колонії, яка час від часу вибухатиме національно-визвольними повстаннями корінної нації. Єдиним гарантом їхньої безпеки та добробуту може бути незалежність України.

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ, БІЛОРУСІВ ТА РОСІЯН

Вже зазначалося, що знання власної історії — обов'язкова умова існування народу. Одним з вузлових питань національної історії є питання походження, історичних витоків народу або його етногенезу. Проблема україногенезу ускладнена наявністю як численних псевдонаукових імперських, так і аматорських ультрапатріотичних концепцій. У наш час поширені три версії походження українців: трипільсько-арійська, ранньосередньовічна і пізньосередньовічна (Залізняк, 1996, 1999).

Трипільсько-арійська версія відзначається радикальним автохтонізмом. Її прибічники твердять, що українці є прямими генетичними нащадками дуже давніх археологічних етносів території України. Біля витоків цих поглядів стояли українські археологи міжвоєнної доби — В. Щербаківський, Я. Пастернак. Особливо популярна ця неоромантична теорія серед сучасних патріотично налаштованих аматорів. Згідно з трипільсько-арійською версією український етнос існував уже за часів трипільської археологічної культури Правобережжя Дніпра та праарійських скотарів степового Лівобережжя, тобто ще 5-7 тис. років тому. Відтак українці стають

унікумом європейської історії, бо переважна більшість великих етносів помірної зони Європи має вік близько 1500 років.

Трипільці — це прямі нащадки ранніх землеробів Південної Анатолії, які протягом VIII-V тис. до н. е. заселили через Балканський півострів південь Європи. В етномовному відношенні вони пов'язані з близькосхідними землеробами доби неоліту, зокрема з хаттохуритами, що здавна населяли Південь Анатолії (рис. 1). Простежений археологами та атропологами генетичний зв'язок трипільської культури через неоліт Подунав'я та Балкан з ранніми землеробами Південної Анатолії підтверджується новітніми лінгвістичними дослідженнями (Залізняк, 1999, с. 90, 110).

Українська мова та культура принципово різняться від культури та мови стародавніх народів Близького Сходу, а значить і їхніх родичів трипільців. Останні, як і весь балканський неоліт, схоже, навіть не належали до індоєвропейської мовної сім'ї, до якої входять слов'яни, в т. ч. українці. Очевидно певні елементи культури трипільців стали складовою частиною традиційної української культури. Однак прямими пращурами українців трипільська людність ніяк не могла бути.

Рис. 1. Розселення найдавніших землеробів з Південної Анатолії у VII-V тис. до н. е.

Землеробський трипільський та скотарський давньоіранський (праарійський) світи доісторичної України енеолітичної доби IV-III тис. до н. е. були своєрідними антиподами, бо принципово різнилися

між собою походженням, економікою, культурою, мовою, антропологічним типом людності. За походженням і зовнішністю трипільці були східними середземноморцями невисокої, тендітної статури з темними очима, волоссям та шкірою. Їхні східні сусіди праїндоевропейці степового Лівобережжя навпаки були кремезними північними європеїдами. Оскільки українці належать до індоевропейської мовної сім'ї, то неїндоевропейці трипільці не могли бути їхніми безпосередніми пращурами. Щодо спорідненості українців з праарійцями, то вона не більша ніж греків, ірландців, балтів, вірменів, іранців між собою, з якими українці пов'язані дуже давнім спільним походженням від найдавніших індоевропейців степового Подніпров'я (Залізник, 1999, с. 97-118).

Звісно, надбання стародавніх народів, що мешкали в давнину на території України, увійшли до складу українського етнокультурного комплексу. Однак це не означає, що трипільців, праарійців, скіфів, сарматів чи гунів слід вважати українцями. Показово, що прихильниками трипільсько-арійської ідеї україногенези є аматори. Глибоко обізнані з проблемою фахівці розуміють неможливість довести безперервність етнокультурного розвитку від трипільців до історичних українців. А саме така безперервність є необхідною умовою для встановлення віку та генетичних витоків кожного народу.

Трипільсько-арійська версія походження українців є типовим прикладом історичної міфотворчості. Вкрай слабо аргументована науковими фактами, вона є породженням аматорства, щирого патріотизму, зрозумілої недовіри до офіційної науки та постколоніального комплексу меншовартості. Користь від цих ультрапатріотичних, але псевдонаукових фантазувань для української держави сумнівна, а шкода — очевидна. Вони не лише дезорієнтують громадськість, а й дискредитують вітчизняну історичну науку в боротьбі з ідейними супротивниками незалежності України.

За пізньосередньовічною концепцією україногенези українці як етнос з'явилися лише в XIV-XV ст. внаслідок розчленування татарами, литовцями та поляками єдиного давньоруського народу на окремі східнослов'янські етноси. Ця заідеологізована версія відображає імперські претензії на історичну спадщину Київської Русі фактично є черговою трансформацією російської імперської ідеї XX ст. Докладніше познайомимося з нею у розділі «Київська Русь — українська держава».

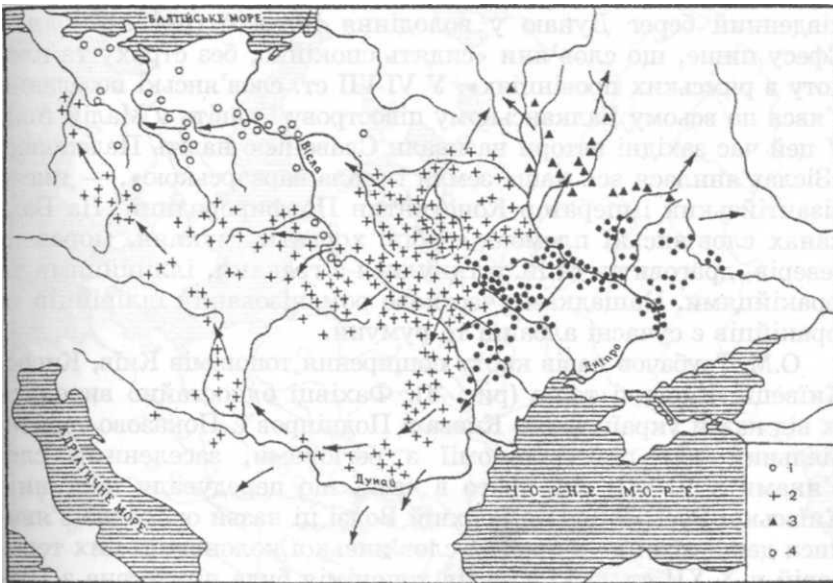
Найбільш аргументованою є ранньосередньовічна версія походження українців, біля витоків якої стояв М. Грушевський (1991, с. 177). Він протиставив претензіям російських істориків на спадщину Київської Русі неперервну тяглість етноісторичного розвитку на українських теренах від антів, які мешкали в лісостепах України в IV-V ст., до сучасних українців. Сучасний рівень історичних знань дає

вагомі підстави говорити про початок формування українського етносу близько 1500 років тому. Головним аргументом є безперервність етноісторичного розвитку на українських теренах з середини I тис. н. е., про що свідчать дані археології, антропології, мовознавства, письмові джерела.

Україногенез підкорявся універсальним загальноєвропейським історичним закономірностям і суттєво не відрізнявся від етногенезу інших народів середньої смуги Європи. Середньовічна Європа постала на руїнах Римської імперії. Визначальна роль останньої і зумовила народження переважної більшості великих європейських етносів (поляків, чехів, сербів, німців, французів, англійців) зразу ж після бурхливої доби падіння Риму, а саме в середині I тис. н. е. Всі вони зароджуються в V-VII ст., а в кінці IX-X ст. творять свої перші самостійні держави (Залізник, 1999, с. 58-77).

Оскільки українці належать до слов'янства, то очевидно, що з'явилися вони не раніше появи власне слов'ян, що за новітніми даними сталося лише в V ст. Слідом за видатним чеським лінгвістом Л. Нідерле переважна більшість сучасних дослідників вважає, що слов'яни походять з теренів Північно-Західної України між Карпатами, Прип'яттю та Середнім Дніпром (Баран, Козак, Терпиловський, 1991). Однак ці ж території є ядром українських етнічних земель, де власне формувався український народ. Сам факт збігу кордонів слов'янської батьківщини з батьківщиною українського етносу та неперервний розвиток на цих теренах від найдавніших слов'ян (антів та склавинів V-VII ст.) до сучасної України дає підстави вважати останніх праукраїнцями. Саме на підставі безперервності історичного розвитку сучасні антам і склавінам України ранньосередньовічні племена Англії, Франції, Швеції, Сербії, Чехії, Польщі вважаються відповідно прямими пращурами англійців, французів, шведів, сербів, чехів, поляків. Отже, виключення з їх числа українського етносу суперечить універсальним закономірностям етногенези слов'ян та інших європейських народів.

Падіння Римської імперії в середині I тис. н. е. супроводжувалося потужними міграційними процесами, що відомі під назвою Великого переселення народів. В VI-VIII ст. відбувається інтенсивне розселення слов'ян з їхньої прабатьківщини у Північно-Західній Україні, від якого починають відлік власної історії більшість слов'янських народів. Тогочасні слов'яни на своїй батьківщині в Україні були представлені племенами склавинів та антів. Ці етноніми відомі з письмових джерел і, перш за все, візантійських хронік. За археологічними даними склавінам відповідає празька культура Прикарпаття та Волині, антам — пеньківська лісостепів між Південними Карпатами та басейном Дінця (рис. 2).

Рис. 2. Розселення слов'ян у VI-VII ст.

Поселення: 1 — антів (пеньківська культура); 2 — склавинів (празька культура); 3 — балто-слов'яни (колочинська культура); 4 — лехіти (дзедзицька культура)

Спочатку долиною Дунаю на захід рушили племена празької культури (склавини). Їх експансію на південь деякий час стримував кордон Візантії по Дунаю. В VI ст. поселення склавинів з'являються не тільки на Нижньому, але й на Середньому та Верхньому Дунаї. Саме від цих поселень празької археологічної культури починають свою етнічну історію чехи, морави, словаки.

У VI ст. слов'янські переселенці з верхів'їв Дунаю заселили басейни Ельби, Заале та Одера. Тут вони змішалися з місцевими племенами і в VI-VIII ст. започаткували своєрідну культуру західних слов'ян — полабів, волинян, украин, лютичів, помор'ян, ободритів та лужицьких сербів. Їхні селища та городища проіснували у межиріччі Одри та Ельби до XIII ст., коли в своїй більшості були знищені в процесі германської експансії. Під впливом слов'янських переселенців з Нижнього Одера у Польському Помор'ї в VI-VII ст. постала дзедзицька культура, носії якої лехітські племена стали важливою складовою польського етносу.

Якщо склавини колонізували басейни Верхнього Дунаю, Одера та Лаби, то після 551 року анти масами переходили на південний берег Дунаю у володіння Візантії (рис. 2). Іоан з Ефесу пише, що слов'яни «сидять спокійно, без страху та клопоту в римських провінціях». У VI-VII ст. слов'янські поселення з'явилися по всьому Балканському півострову і навіть у Малій Азії. У цей час західні автори називали Славонією навіть Пелопонес. «Зіслав'янилася вся наша земля і стала варварською», — писав візантійський імператор Констянтин Порфирородний. На Балканах слов'янські племена сербів, хорватів,

дуклян, мораван, северів, драговитів та ін. зіткнулися з греками, іллірійцями та фракійцями. Нащадками частково романізованих іллірійців та фракійців є сучасні албанці та румуни.

О.М. Трубачов навів карту поширення топонімів Київ, Києво, Київець, Києвичі тощо (рис. 3). Фахівці одноставно виводять їх від назви українського Києва в Подніпров'ї. Показово територіальний збіг цієї топономії з регіонами, заселеними слов'янами в VI-VIII ст., тобто в часи, що передували постанню Київської Русі. Лише на Верхній Волзі ці назви очевидно з'явилися дещо пізніше в процесі слов'янської колонізації цих територій у X-XII ст. Оскільки ця топонімія була принесена з Північно-Західної України на Балкани, в басейни Дунаю, Вісли, Одри, Лаби, Верхнього Дніпра та Волхова у VI-VIII ст., маємо підстави вважати, що Київ на Дніпрі був центром слов'ян задовго до постання Русі як держави.

Вчені давно звернули увагу на велику кількість відповідників слов'янським географічним назвам Північно-Західної України на Адріатиці, в басейнах Дунаю, Лаби, Одри, Вісли. Наприклад, на півдні Київщини є річка Хорватка, а князь Володимир Святий воював тисячу років тому з білими хорватами, які жили у Прикарпатті біля витоків Дністра та Пруту. Крім хорватів Адріатики з історичних джерел відомі чеські хорвати та дуліби. За літописними даними плем'я дулібів раніше жило на Волині та на Верхньому Дністрі. За Константином Порфирородним серби спочатку жили в країні Бойки в Карпатах, про що свідчить і назва річки Сербень на Івано-Франківщині. Звідси вони переселяються в VI-VII ст. на Адріатику та в басейн Лаби (лужицькі серби або сорби).

Рис. 3. Поширення топонісів, похідних від назви Київ, за О. Трубаховим

Умовні знаки: 1 — Київ, Києво; 2 — Київець, Києвичі; 3 — напрямки розселення слов'ян у VI-VIII ст.

У колишній Югославії відомо сотні відповідників географічним назвам України і особливо Житомирщини та Київщини: Житомир, Малин, Болярка, Барапі, Радичі тощо. Тут є один Київ, два Київці, п'ять поселень з назвою Києво, Кияни (рис. 3). Якщо не всі, то значна частина цих назв пов'язана з приходом на Балкани слов'ян з території України майже півтори тисячі років тому.

Подібні паралелі слов'янським географічним назвам з території України є також у Польщі, в Моравії, в межиріччі Лаби та Одри. Все це — наслідок розселення слов'ян у VI-VII ст. зі слов'янської прабатьківщини, що займала північно-західну частину сучасної України між Прип'яттю та Карпатами.

Про прихід слов'янського населення на Адріатику, в Словаччину і Подунав'є саме з України переконливо свідчать дані антропології.

Центральноукраїнський антропологічний тип має найближчі паралелі в антропології словаків, сербів, хорватів, словен, через що називається також адриатичним типом.

Яка ж доля слов'янської людності, що лишилася на своїй батьківщині між Карпатами та Середнім Дніпром і що відомо про її етнічну приналежність? Дані мовознавства дають вагомі підстави вважати склавинів та антів Північно-Західної України V-VII ст. за своїми етнічними характеристиками прямими пращурами українців. Зокрема, палеолінгвістика свідчить про поширення української лексики на Волині та Прикарпатті на момент розселення, звідси пращурів слов'янських народів тобто у V-VII ст. н.е. Лише так можна пояснити поширення згаданих українських топонімів (Київ, Малин, Житомир, Радичі, Болярка тощо) та гідронімів (Рось, Сян, Збруч, Дулібка, Хорватка, Трубіж) по усьому слов'янському світі.

Звертає на себе увагу величезна кількість української лексики в сербській та лужицькій мовах. Ось лише деякі приклади: ватра, вабити, важити, вилиця, газда, гай, гинути, голота, гуска, заскочити, злочин, квочка, комин, корисна, крок, лагодити, лаяти, людства, люлька, муляти, напад, паша, гуня, ватра, плахта, послуга, праля, сукня, торба, шкодити та багато інших. Враховуючи походження балканських та лужицьких сербів з території Північно-Західної України, можна припустити, що склавинська людність між Карпатами і Дніпром у V-VIII ст. розмовляла мовою, що містила велику кількість слів, властивих сучасній українській мові. Іншими словами, українці є прямими спадкоємцями мовних особливостей склавинів та антів середини I тис. н. е. Значна частина лексики останніх стала навіть визначальною для української мови. Цей лексичний спадок українці могли отримати лише за умов безперервної і поступової трансформації склавинів та антів Північно-Західної України в український етнос.

Враховуючи сказане, чи не слід розглядати слов'яногенез, як відгалуження окремих слов'янських народів від праукраїнського

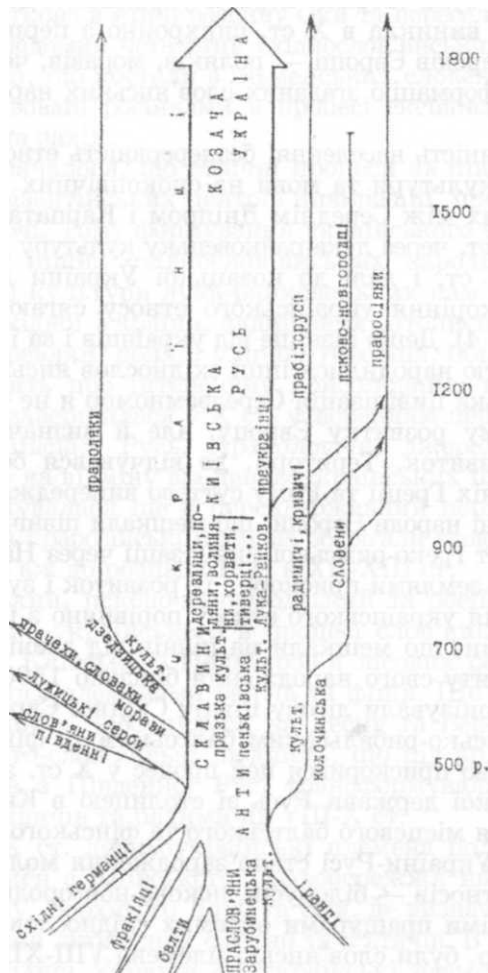

Рис. 4. Етногенеза українців та їхніх слов'янських сусідів

генетичного дерева, яке з V ст. розвивалося на етнічних українських землях з центром на Волині (рис. 4) (Залізняк, 1994, с. 130).

Безперервний культурно-історичний розвиток слов'янських племен на землях Північно-Західної України від склавинів Волині V ст. до Київської Русі є першим, додержавним етапом формування українського етносу. Археологічні пам'ятки VIII-IX ст. відомої лугарайковоцької культури Північно-Західної України залишені праукраїнськими племенами деревлян, волинян, білих хорватів, тиверців, уличів, полян, які згадуються у найдавнішому київському літописі Нестора. Саме ця праукраїнська людність була творцем першої української держави Київської Русі, яка виникла в X ст. синхронно з першими державами сусідніх народів Європи — поляків, моравів, чехів, що знаменувало трансформацію згаданих слов'янських народів у середньовічні нації.

Отже, незмінність населення, безперервність етноісторичного розвитку його культури та мови на споконвічних українських етнічних теренах між Середнім Дніпром і Карпатами від склавинів Волині V ст.

через лука-райковецьку культуру до південних русичів IX-XIV ст. і далі до козацької України дає підстави твердити, що коріння українського етносу сягають середини I тис. н. е. (рис. 4). Деяко пізніше від українців і за їхньою безпосередньою участю народилися інші східнослов'янські народи.

Греко-римська цивілізація Середземномор'я не тільки випереджала в своєму розвитку Європу, але й визначала її етнокультурний розвиток. Території, де відчувався безпосередній вплив стародавніх Греції та Риму суттєво випереджали у своєму розвитку первісні народи Європи, що мешкали північніше. Безпосередній контакт греко-римської цивілізації через Надчорномор'є з українськими землями прискорив їх розвиток і зумовив більш раннє дозрівання українського етносу порівняно з іншими східними слов'янами, що мешкали на північ від давніх українців. Останні з моменту свого народження близько 1500 років тому інтенсивно колонізували лісову північ Східної Європи з нечисленним мисливсько-рибальським балтським та фінським населенням. Особливо прискорився цей процес у X ст. з утворенням давньоукраїнської держави Русь зі столицею в Києві. Наслідком змішування місцевого балтського та фінського населення з колоністами з України-Русі стало зародження молодих східнослов'янських етносів — білорусів, псково-новгородців, росіян.

Безпосередніми пращурами окремих східнослов'янських народів, як відомо, були слов'янські племена VIII-XII ст., згадані в «Повісті минулих літ», написаній Нестором літописцем у Києві близько 900 років тому. Розвиток археології дозволяє вирішувати проблеми генези окремих літописних племен східного слов'янства, що проливає світло на ранні етапи формування слов'янських етносів Східної Європи.

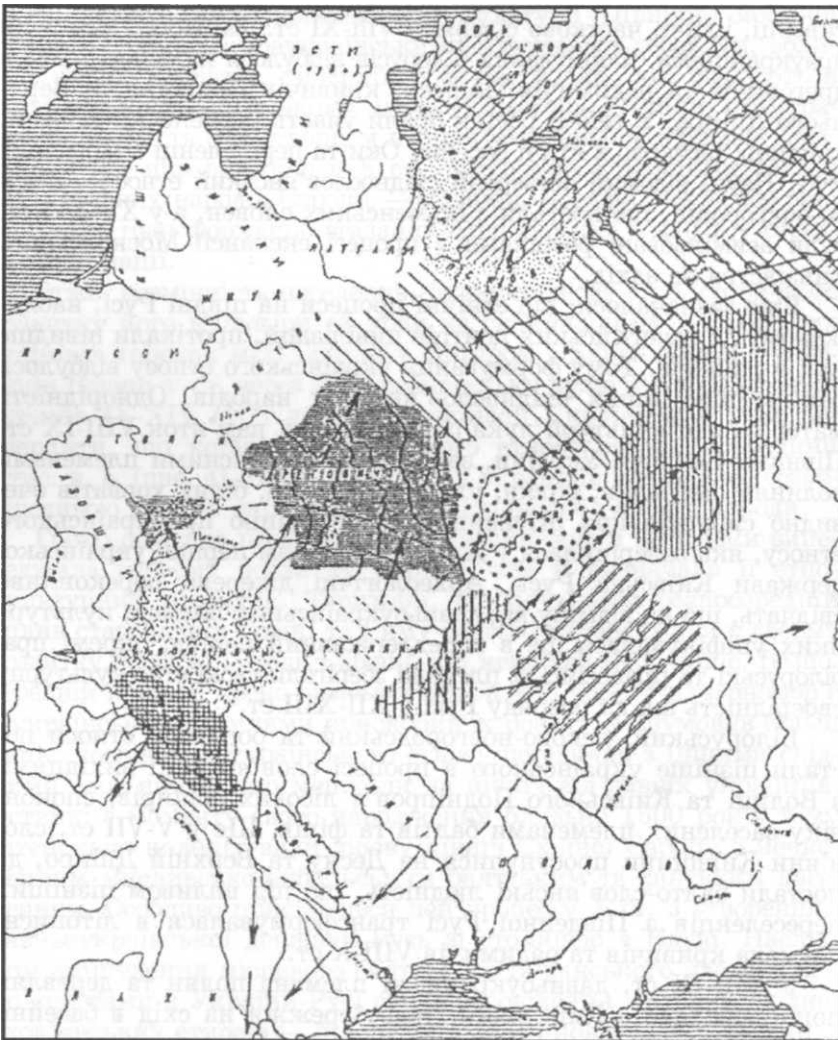
Як зазначалося волиняни, деревляни, поляни, білі хорвати, тиверці, уличі, частково сіверяни VIII-XI ст. фактично вже були праукраїнцями. Формування білорусів відбулося на основі племен дреговичів та радимичів Полісся, кривичів Подвіння та Верхнього Дніпра. У генезі росіян брали участь ільменські словени, кривичі, частково в'ятичі басейну Оки та переселенці з Південної Русі. Науці відомий четвертий східнослов'янський етнос — псково-новгородці, що постали з ільменських словен, а у XV-XVI ст. були асимільовані росіянами в процесі експансії Московського князівства на захід.

Вже зазначалося, що етнічні процеси на півдні Русі, наближеному до візантійських центрів цивілізації, протікали швидше ніж на півночі. Тому формування українського етносу відбулося раніше ніж інших східнослов'янських народів. Однорідність матеріальної культури лука-райковецьких пам'яток VIII-IX ст. Північно-Західної України, залишених літописними племенами волинян, деревлян, полян, уличів, тиверців, білих хорватів очевидно свідчить про

інтенсивну консолідацію праукраїнського етносу, яка завершилася у X ст. утворенням першої української держави Київська Русь. Археологічні джерела переконливо свідчать, що на відміну від давньоукраїнських племен, культура яких уніфікувалася ще в переддержавний період, окремі прабілоруські та праросійські племена зберігали свою етнокультурну своєрідність аж до розпаду Русі в XII-XIII ст.

Білоруський, псково-новгородський та російські етноси постали пізніше українського в процесі слов'янізації вихідцями з Волині та Київського Подніпров'я лісових обширів, споконвіку заселених племенами балтів та фінів. Ще у V-VII ст. слов'яни Київщини просунулися на Десну та Верхній Дніпро, де постали балто-слов'янські людність, що під впливом пізніших переселенців з Південної Русі трансформувалася в літописні племена кривичів та радимичів VIII-X ст.

У VIII-IX ст. давньоукраїнські племена полян та деревлян поширювалися з Київського Правобережжя на схід в басейни Десни,

Рис. 5. Літописні племена Східної Європи, за В. Седовим, та напрямки розселення слов'ян і межі давньоукраїнців у VII-XI ст.

Сейму, Верхнього Дону та Оки, де визначально вплинули на

формування літописних сіверян та в'ятичів. В культурі сіверян Північно-Східної України праукраїнські елементи поєдналися з ірано-аланськими і навіть тюрськими (хазаро-болгарськими). В'ятичі басейну Оки сформувалися у VIII ст. внаслідок змішування місцевого фінського населення зі слов'янськими переселенцями з басейнів Десни та Сейму (рис. 5).

З VII ст. археологічно простежується експансія волинян та деревлян у північному напрямку на лівий берег Прип'яті. Особливо інтенсивно вона відбувалася у VIII-IX ст., коли слов'янізувалися території Берестейщини та Північного Полісся аж до Верхнього Німану. Тому аналоги гідронімам території України маємо у Верхньому Подніпров'ї. Маються на увазі праві притоки Березини у Білорусії: Рославка (порівняйте р. Рославка та с. Рославичі в басейні Росі), Сана (від р. Сян), Бруч (від Збруч), Дулібка (від племені дулібів Волині).

Розселення волинян та деревлян на північ археологічно фіксується в Західному Поліссі з VII ст. Так постало прабілоруське літописне плем'я дреговичів, культура і мова якого має витоки в землях волинян та деревлян Українського Полісся та Волині. Говірки півдня Білорусі і зараз зберігають спорідненість з говорами Волині та Житомирщини.

Разом з тим, культура дреговичів відрізнялася від культури праукраїнських племен Південного Полісся численними балтськими елементами. Найкраще це простежується в прикрасах жіночого убору. Про інтенсивне змішування слов'ян з балтами свідчить антропологічний тип дреговичів. На відміну від давнього і сучасного населення Північно-Західної України вони були носіями валдайського антропологічного типу, який вважається балтським. Саме до нього належить переважна більшість давніх та сучасних балтів, а також білорусів.

Формування кривичів очевидно відбувалося у VIII-IX ст. на ґрунті балто-слов'янської людності на Верхньому Дніпрі в умовах потужного допливу нових слов'янських переселенців з Прип'ятського Полісся та Середнього Подніпров'я. На формування західної гілки кривичів (полочан) суттєво вплинули дреговичі, що просувалися з півдня.

Ільменські словени були найближчими родичами і північними сусідами кривичів. У IX-XIII ст. вони займали землі між Чудським озером на заході і Верхньою Волгою на сході (рис. 5). Новгород виник як племінний центр словен. Як і в генезі кривичів, у формуванні словен брали участь нащадки балто-слов'ян VI-VII ст., слов'янські колоністи з півдня, а також численні місцеві балтські та фінські племена. У IX-X ст. ільменські словени, разом з якоюсь частиною фінського племені весь, інтенсивно переселялися на південний схід на землі мері у Верхньому Поволжі. Ці переселенці стали важливою складовою молодого російського етносу.

З X ст. з верхів'їв Дніпра на правий берег Верхньої Волги почали просуватися кривичі. Слов'янські переселенці застали тут місцеве фінське населення. Тому старожитності Верхнього Поволжжя X-XIII ст. являють собою складну суміш етновизначальних виробів словен, кривичів, в'ятичів, фінів, балтів і навіть скандинавів. Певну роль у формуванні російського етносу на Верхній Волзі грали і вихідці з Південної Русі-України.

Останнім часом серед російських дослідників поширилась лехітська версія походження росіян. Її прибічники (В. Седов, В. Янін) вважають псково-новгородський субетнос найдавнішою групою росіян, яка сформувалася у VIII-IX ст. за участю західних слов'ян (лехитів). Про це нібито свідчать деякі західнослов'янські елементи в російській мові, а також характерний для західних слов'ян посуд, уламки якого знайдені в найдавніших шарах Ладоги. Фундатором західнослов'янської концепції етногенези росіян був ще Нестор-літописець, який писав, що радимічі і вятичі «від ляхів».

Різні дослідники неодноразово наголошували, що літописець мав на увазі не спорідненість з поляками, а західний напрям, з якого прийшли пращури згаданих племен басейнів Сожу та Оки. На думку лінгвістів (Півторак, 1993) згадані мовні паралелі російської з польською можуть виявитися слідами балтських та фінських впливів. Згадувана ж кераміка з Ладоги дійсно вироблялася в IX-X ст. в районі слов'янського міста Волін в гирлі Одеру, звідки шляхом морської торгівлі поширювалася по узбережжю Балтії. Особливо часто її знаходять в Данії та Швеції, що звичайно не свідчить про тенецу скандинавських вікінгів на слов'янському ґрунті. На Волхов лехіти могли потрапити лише з басейну Вісли. Однак жодних археологічних слідів лехітської міграції з Вісли на Псковщину через споконвічні землі балтів в басейні Німану не виявлено. Лехітська концепція походження росіян вимагає додаткової аргументації (Залізняк, 2004, с. 107-112).

Таким чином, археологічні матеріали переконливо свідчать про переселення у VIII-XI ст. праукраїнської людності з Північно-Західної України на лісову Північ Східної Європи. Внаслідок змішування слов'янських прибульців з півдня з місцевими балтами та фінами формувалися літописні племена лісової зони — пращури молодих східнослов'янських етносів. Остаточне їх формування відбулося вже в X-XII ст. в складі імперії Київська Русь, державотворчим етносом якої були праукраїнці Південної Русі.

Держава Русь утворилася вздовж річкового шляху з варяг в греки. Домінуючим центром на ньому був Київ. Однак прабілоруські Смоленськ і Полоцьк теж грали важливу роль в цій торгівельній системі, оскільки контролювали корабельні волюти між Верхнім

Дніпром, Двіною та Волховом. Крім того Полоцьк мав окрему власну торгіву орієнтацію Двіною на захід (Чубатий, 1964, Залізняк, 2004, с.113-116).

Розгалужені торгівельні зв'язки створювали економічне підґрунтя для дуже ранніх самостійницьких тенденцій у полочан. Так, полоцький князь Рогволд зробив спробу вийти з під влади Києва ще на початку правління Володимира Великого. Хоч як писав Т. Шевченко «Владимир князь перед народом убив старого Рогволода», змагання Полоцька за незалежність від Києва продовжувалися. Полоцьк перший з давньоруських міст досяг фактичної незалежності від київського князя. У середині XII ст. самостійну політику почав проводити Смоленськ. 1307 р. Полоцька земля була підкорена Литвою. Подальший розвиток білоруського етносу продовжився в литовсько-білорусько-українській конфедеративній державі та в Речі Посполитій.

Пращуром псково-новгородського етносу було літописне плем'я ільменських словен VIII-X ст. Словенські племінні центри Псков, Ладога, Новгород здавна мали тісні зв'язки водним шляхом з Балтією, що значною мірою зумовило своєрідність етно-культурного розвитку псково-новгородців. З остаточним усамостійненням Пскова і Новгорода у XII ст. міцнішають зв'язки з Володимиро-Суздальською землею, звідки на Новгородщину надходило збіжжя. 1478 р. Московське князівство поглинуло Новгородську республіку. Періодичні масові знищення та депортації новгородців призвели до їхньої асиміляції росіянами в кінці XVI ст.

Росіяни — наймолодший східнослов'янський етнос. Їхня прабатьківщина це Верхнє Поволжя. Воно лежить далеко на сході від дніпровського торгового шляху. Контакти Верхнього Поволжя з Каспієм та Центральною Азією зумовили своєрідність культурно-історичного розвитку регіону. Суздальська земля з середини XII ст. очолила коаліцію Новгорода, Полоцька, Смоленська за відокремлення від Києва. Саме в цей час виник тісний і тривалий антикиївський союз Володимиро-Суздальських князів з половцями. Його започаткував Юрій Довгорукий, одружившись з половецькою княжною. У другій половині XII ст. шлях «з варяг в греки» був перерізаний половцями на Нижньому Дніпрі. На думку російського історика П. Струве саме ця суздальсько-половецька унія завдала смертельного удару князюму Києву, призвівши до розпаду імперії на князівства.

Сини Юрія Довгорукого Андрій та Всеволод були організаторами і натхненниками погромів Києва 1169 та 1203 рр. Після них Київ втратив реальну силу і політичним центром Південної Русі стало Галицько-Волинське князівство, князь якого правив Києвом через своїх намісників. Настала доба феодальної роздрібності, коли молоді

східнослов'янські етноси (псково-новгородці, прабілоруси, праросіяни) відгалузилися від провідного етносу імперії — праукраїнців Південної Русі.

Так, у другій половині XII ст. на Верхній Волзі сформувалося динамічне ядро молодого російського етносу. Видатний російський історик В. Ключевський вважав, що говорити про росіян можна не раніше кінця XII ст. «В особі князя Андрія великорос вперше виступив на історичну арену», — писав він. Остаточне формування російського етносу відбулося в сприятливих умовах першої власне російської держави — Московського князівства Івана Калити, Василя Темного, Івана III під потужним впливом монгольської імперії Чингізидів. «Головним фактором утворення великоруської нації була Московська держава і монголо-татарські впливи», — писав російський історик П. Струве у 1952 р.

Отже, російський етнокультурний комплекс остаточно сформувався в XIV-XV ст. на ґрунті слов'яно-візантійських традицій Київської Русі в угро-фінському оточенні в умовах татарських впливів. Оскільки російський етнос посідав впродовж останніх століть панівне місце у Східній Європі, історія Російської імперії подавалася як історія всіх народів регіону. Тому час формування основ російського культурного комплексу (XIV-XV ст.) екстраполювали на історію найближчих сусідів, в тому числі українців, які почали формуватися значно раніше росіян.

Таким чином, якщо генетичне підґрунтя білорусів, псково-новгородців та росіян творилося в VI-IX ст. в процесі переселення праукраїнців Середнього Подніпров'я та Волині на північ у балтське та фінське середовище, то остаточне формування молодих східнослов'янських народів відбулося X-XII ст. в складі імперії Київська Русь, державотворчим етносом якої були праукраїнці Південної Русі. Причому етногенетичні процеси, що призвели до їхнього постання не є чимось унікальним у світовій історії і неодноразово повторювалися на руїнах великих імперій минулого. Мається на увазі постання в підкорених імперією провінціях нових етносів, споріднених з народом-завойовником. Відбувалося це в умовах потужного адміністративного, культурного, мовного впливу розвиненої метрополії на відсталу периферію в процесі її колонізації (Чубатий, 1964, Залізняк, 2004, с. 117-125).

Внаслідок такого впливу на місцевий варварський субстрат народжувалися нові етнічні спільноти. Генетично вони являли собою синтез місцевих традицій з домінуючою культурою імперського центру. В умовах невідворотнього розпаду імперій і відокремлення провінцій від метрополії відбувався відрив або власне народження нових етносів від батьківського імперського. Групи таких молодих

постімперських етносів лишилися після розпаду великих імперій минулого — Римської (іспанці, португальці, французи), Іспанської (мексиканці, аргентинці, чилійці, болівійці, кубинці), Англійської (американці, канадійці, австралійці), Руської (білоруси, псково-новгородці, росіяни).

Про сталість і універсальність законів етнотворення на постімперських просторах свідчить разюча подібність історичної картини зародження романських та східнослов'янських народів. Як стародавній Рим романізував свої північні варварські провінції, так княжий Київ русифікував (від Русь, а не Росія) безкраї лісові обшири півночі Східної Європи.

Потужний вплив Риму на периферію своєї імперії призвів до постання романської групи народів. Іспанці та португальці — це латинізовані місцеві племена Піренейського півострова. Французи — латинізоване кельтське плем'я галів, а румуни — латинізовані фракійські племена даків, гетів, мезів, що також включали слов'янський компонент. Аналогічний вплив київської метрополії на малозаселену лісову периферію імперії зумовив русифікацію місцевих балтських та фінських племен і зародженню на їхніх теренах білоруського, псково-новгородського, російського етносів. Провідну роль праукраїнського Києва в постанні інших східнослов'янських народів добре розуміли русичі, називаючи княжий Київ «матір'ю городів руських».

Таким чином, науці відомо не три, а чотири східнослов'янські народи, з яких українці найстарші. Білоруський, псково-новгородський, російський етноси фактично постали як відгалуження від українського і сталося це не пізніше середини XII ст., тобто майже за сто років до приходу татар. Простежується два головні етапи впливу праукраїнців на формування інших східнослов'янських народів. Розселення праукраїнської людності у V-IX ст. з територій між Середнім Подніпров'ям і Карпатами на північ призвело до постання в лісовій зоні Східної Європи своєрідного слов'яно-балто-фінського етнокультурного субстрату. Саме на ньому в X-XII ст. під потужним культурним, мовним, адміністративним впливом праукраїнської Київської метрополії завершилася початкова фаза формування білорусів, псково-новгородців, росіян.

ПРОБЛЕМА ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Питання історичної спадщини княжого Києва здавна було ключовим в історії всіх народів Східної Європи. Давні претензії Російської імперії на правонаступництво Київської Русі служили ідеологічним виправданням її експансії на землі українців, білорусів, литовців. Без

об'єктивного визначення дійсного історичного спадкоємця княжого Києва претензії Москви на його землі були і будуть небезпечним, дестабілізуючим фактором у Східній Європі, джерелом постійної загрози незалежності України.

Суперечка українців та росіян («южан и северян» за виразом російського історика О. Пипіна) за спадщину Київської Русі не вщухає протягом семи століть, набуваючи відповідних історичній епосі форм. Обидва претенденти без сумніву щось успадкували від першої справжньої держави Східної Європи. Але хто з цих народів створив її, консолідувавши різноетнічні племена навкруги Києва? Чи може це зробив якийсь стародавній етнос, що під ударами татар розпався на російську, українську та білоруську гілки, як вважають прибічники давньоруської народності?

Давньоруська народність є останньою трансформацією імперських претензій на киеворуську спадщину шляхом заперечення прямого генетичного зв'язку українців з південними русичами X-XIII ст. Однак сформувалася ця неоімперська концепція зовсім недавно, лише в середині XX ст. Їй передував довгий діалог між українцями та імперською Москвою, що своїм корінням сягає часів розпаду Київської Русі та початку формування власне російської держави на Верхній Волзі в XIV ст. (Залізник, 2004, с. 78-93).

Так, за південноруськими літописами XIII ст. прямим продовжувачем традицій княжого Києва був давньоукраїнський Галич, який називають «другим Києвом». Ідея прямої спадкоємності від Київської Русі до козацької України жила на українських землях протягом усього пізнього середньовіччя. Ідеологи козацтва XVII-XVIII ст. пишуть про козацтво як «плем'я народу Руського, предки якого разом з Володимиром хрестилися», а козацька вітчизна, за Самійлом Величком, отримала «благочестя від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням». Слідом за козацькими літописцями її розвиває більше 200 років тому автор «Історії русів», під впливом якої формувалися погляди не тільки українських (Т. Шевченко, М. Гоголь), але й російських (О. Пушкін) інтелектуалів першої половини XIX ст.

Правителі Московської держави з моменту її зародження також претендували на спадщину Київської Русі. Володимиро-Суздальські літописці починали державну історію росіян з київського літопису «Повість минулих літ». У XV ст. формується історичний міф про Москву, як третій Рим, що нібито має династичні права на землі двох своїх попередників — власне Риму та Константинополя. Ця ідеологічна концепція була далека від історичної правди і являла собою типовий імперський історичний міф, головна мета якого —

ідейне обґрунтування харизми правлячої династії та експансії молодій держави на землі сусідів.

Авторами цього історичного міфу були православні церковники, що втекли до Москви із захопленого 1454 р. турками Константинополя. Вони проголосили московських князів прямими династичними спадкоємцями візантійських імператорів та захисниками православ'я. Вони ж написали фантастичний родовід московських правителів, пращурами яких нібито були біблійний Ной, фараон Рамзес, Олександр Македонський, Птолемея, Клеопатра, імператор Риму Август. Від одного з трьох братів Августа Пруса, що буцімто жив у Марієнбурзі на Віслі, походить Рюрик, безпосередній пращур московських князів. Крім того, за легендою візантійський імператор Константин Мономах подарував як своєму спадкоємцю пращуру московських правителів київському князю Володимирі Мономаху хрест, чашу і барми та вінчав його шапкою Мономаха. Хоча в Августа не було братів, Марієнбург заснований лише в XIII ст., а знаменита шапка Мономаха виявилася пізньою підробкою, московські князі вважали себе прямими нащадками згаданих правителів минулого та їх династичними спадкоємцями.

Цей фантастичний родовід не викликав сумнівів у Москві XV-XVI ст. і був джерелом гордості князівської родини. Так, Іван IV Грозний вважав своє походження від імператора Августа справою безсумнівною і загальновідомою. 1578 р. до Москви прибуло посольство польського короля Стефана Баторія, який за походженням був волохом — князем Семиградя в Трансильванії. Послам передали слова Івана IV: «Великому государю с королем Стефаном быти в братстве непригоже, потому что его государство начато от Августа, кесаря Римского и от Пруса, Августова брата, а что Седмиградского государства нигде есмя не слышали...».

Так формувалося ідеологічне підґрунтя російського самодержавства, що освячувало військову експансію на землі Київської Русі, які сприймалися як династична спадщина московських правителів.

200 років тому цей історичний міф модернізував у відповідності з часом фундатор офіційної історії Російської імперії М. Карамзін. Автор сентиментального роману «Бедная Лиза» написав белетристичну версію «Истории государства Российского». «Співець російського самодержавства» називає Київську Русь просто Росією, персонажів давньоруських літописів росіянами, а Київ, перефразуючи літописця Нестора, «матір'ю городів російських».

В середині XIX ст. наукоподібного вигляду імперській версії російської історії спробував надати М. Погодін. Він проголосив першими мешканцями Києва і творцями держави Русь росіян, які після татарської навали XIII ст. переселилися з Київського

Подніпров'я на Верхню Волгу. Українці нібито прийшли на Київщину з Прикарпаття пізніше.

М. Погодін спровокував бурхливу і тривалу дискусію між російськими та українськими вченими про етнічну належність південних русичів. Його концепція не витримала гострої критики М. Максимовича і особливо М. Костомарова. В своїй відомій статті 1861 р. «Дві руські народності» останній переконливо показав окремішність українців від росіян і їх прямий зв'язок з княжим Києвом і Галичем. Цю думку в другій половині ХІХ ст. розвивали історики В. Антонович, М. Драгоманов, М. Дашкевич та мовознавці О. Потебня, А. Кримський. Підсумував дискусію «южан с северянами» про початок історії східних слов'ян М. Грушевський у знаменитій статті 1904 р «Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Дослідник переконливо показав, що «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський ХІІІ віку... Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своєму корені... Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності».

Після нищівної критики теорії М. Погодіна ніхто з серйозних російських істориків вже не твердив, що кияни Х-ХІІІ ст. були росіянами. Російський науковий офіціоз вустами свого найбільшого авторитета ректора Московського університету С. Соловйова закликав: «Не делить, не дробить русскую историю на отдельные части, периоды, но соединить их., не разделять начал, но рассматривать их во взаимодействии...— вот обязанность историков в настоящее время».

Однак цей заклик не подіяв на громадськість і на позиції М. Костомарова та М. Грушевського поступово перейшли багато російських істориків. Першим був К. Кавелін, який ще 1865 р. писав, що укладач першого літопису ХІ ст. Нестор «...знает малороссиян и перечисляет разные ветви этого русского племени., но замечательно, что великоруссов он вовсе не знает... Таким образом, мы имеем все основания предполагать, что великоруссы образовались в особую ветвь не ранее ХІ века... Восточная отрасль русского племени образовалась частью из переселенцев из Малороссии и северо-западного края на финской земле, частью из обруселых финнов... В образовании великорусской ветви, ее расселении и обрусении финнов состоит интимная, внутренняя история русского народа., в ней-то именно и лежит ключ ко всему ходу русской истории».

Про народження російського етносу лише в ХІІ ст. писав В. Ключевський. Академік О. Пипін визнав, що «историческая

деятельность древнего Киева принадлежит южной отрасли». Остаточну перемогу «южан» у боротьбі за історичну спадщину княжого Києва констатує відомий російський історик О. Пресняков, який не тільки визнав схему історії східних слов'ян М. Грушевського, але й застосував її в дослідженні російської держави. Пореволуційна російська історіографія вже не претендувала на історію Київської Русі, як перший етап історії Російської централізованої держави. Академік М. Любавський 1929 р. починав етнічну історію росіян зі слов'янської колонізації фінських племен на Верхній Волзі: «Основной государственной территорией великорусской народности является территория Московского государства... XV века. На этой территории великорусская народность народилась, выросла и государственно соединилась, и с этой же территории началось ее распространение на восток и юг...».

У період між двома світовими війнами оприлюднена М. Грушевським 1904 р. історична схема лишається загально визнаною як у радянській, так і в емігрантській російській історіографії, її палким прибічником був лідер радянської історичної науки 20-30-х рр. історик-марксист М. Покровський, який визнавав «Київську Русь Малоросією, тобто Україною». За нею викладалася середньовічна історія Східної Європи не тільки у вищій, але й у середній радянській школі. Поширилась вона і серед істориків російської еміграції. Так, П. Струве відокремлював історію Київської Русі від російської національної. Він писав: «Головним фактором утворення великоруської нації була Московська держава та монголо-татарські впливи».

Після перемоги націонал-комуністів на чолі зі Сталінім над інтернаціонал-комуністами Льва Троцького ідеологи СРСР поступово повертаються до шовіністичних історичних концепцій Російської імперії. 1934 р. при загадкових обставинах помирає в лікарні батько наукової антиімперської схеми історії східних слов'ян М. Грушевський. Розгром школи М. Покровського у 1936 р. був ще одним з етапів становлення імперської ідеології в Радянському Союзі. Завершити цей процес завадила Друга світова війна, перемога в якій ще більше підіграла шовіністичні настрої у сталінській Москві. Однак повернутися на позиції М. Карамзіна чи М. Погодіна і проголосити Київську Русь Росією, а русичів росіянами було вже неможливо. Надто далеко на той час просунулась історична наука у вивчення минулого східних слов'ян. Тоді щоб відібрати в українців початки їхньої історії був штучно сконструйований новий етнос — так звана давньоруська народність, про яку нічого не знали не тільки М. Костомаров чи М. Грушевський, але й С. Соловйов з В. Ключевським. Її батьками по праву можна вважати ЦК КПРС та В. Мавродіна.

Ця імперська тенденція в російській історіографії часів сталінізму почала проявлятися в умовах переможної ейфорії, що охопила радянських ідеологів після Другої світової війни. На вихід радянської імперії на світову арену в якості супердержави офіційна наука відповіла відродженням у новій формі старих історичних концепцій російського імперіалізму. В працях радянських медієвістів з'являються не зовсім ясні пасажі про існування в давньоруський час етнічної спільноти, що передувала формуванню власне російського народу. Зокрема Д. Ліхачов у повоєнний час писав про формування єдиної давньоруської свідомості. Однак найбільш оперативним і чутливим до віянь епохи виявився В. Мавродін, який 1948 р. видав працю «Етапы формирования русской нации». Саме в ній була вперше сформульована концепція давньоруської народності, що нібито, з одного боку, була колискою трьох братніх народів, а з другого — предтечею централізованої Московської держави та її історичного спадкоємця Радянського Союзу.

Обговорення мавродінської версії формування російського народу відбулося на початку 1951 р. в Москві в Інституті історії АН СРСР. Її автор стверджував, що у зв'язку з утворенням Київської держави племена східних слов'ян у IX-XI ст. об'єдналися в єдину давньоруську народність зі спільною для всієї держави мовою. Під ударами татар вона розпалася на великоруську, українську та білоруську народності.

Декларативна через слабку аргументацію концепція не узгоджувалася з глибоко аргументованими поглядами на етнічні процеси в Київській Русі згаданих класиків не тільки української, але й російської історичної науки. Після різкої критики з боку таких знаних вчених як О. Зимін, В. Пашуто, Г. Санжаєв та ін. В. Мавродін визнав свою помилку і обіцяв переглянути свої погляди.

Далі сталося незбагненне. Зразу ж після розгрому концепції В. Мавродіна про спільну давньоруську колиску росіян, українців та білорусів хором і тими ж словами заговорили всі провідні радянські медієвісти і навіть її колишні опоненти. Така радикальна трансформація уявлень відомих вчених про Київську Русь мала поважну причину. В дискусію втрутився ЦК КПРС, що само по собі свідчило про надзвичайне політичне значення здавалося б суто наукової проблеми.

10 січня 1954 р. газета «Правда» надрукувала схвалені ЦК КПРС «Тези про святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією». Щойно розкритикована провідними російськими істориками давньоруська народність, в існуванні якої врешті решт висловив сумніви навіть її автор, була проголошена «колискою трьох братніх народів» і лягла в основу офіційної радянської концепції етнічної історії східних слов'ян. «Тези» декларували, що з IX-XI ст. у державі

Русь склалася праруська народність з єдиною мовою, культурою, самосвідомістю і патріотизмом. Внаслідок окупації Русі татарами, Литвою та Польщею ця єдність розпалася на російську, українську та білоруську народності. «Російський, український та білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь».

Проблема спадщини Київської Русі була переведена з наукової в політичну площину і дискусія на цю тему в радянській науці стала неможливою. Авторитетна думка українських та російських істориків кінця ХІХ — початку ХХ ст. щодо Київської Русі, як невід'ємної складової української історії, фактично була демонстративно проігнорована. «Дискусія» з ними звелася до ритуальних і далеко неакадемічних прокльонів на адресу російських буржуазних та українських націоналістичних вчених.

Зрозуміло, що тези ЦК КПРС не справили враження на дослідників за кордонами СРСР, де і у повоєнний час притримувалися історичної схеми М.Грушевського не тільки українські (М. Чубатий, Ю. Шевельов, П. Голубенко та ін.), але й російські (П. Струве) вчені. Однак у Радянському Союзі всі, хто бодай торкався етнічних процесів на Русі, були вимушені вживати освячену вищим партійним керівництвом формулу «давньоруська народність — колиска трьох братніх народів». Зазначимо, що більшість дослідників із зрозумілих причин робили це досить формально.

Українські історики теж були змушені констатувати існування давньоруської етнічної спільноти. Окремо стоїть трагічна постать К. Гуслистого, який мав мужність стверджувати, що давньоруська народність не стала вповні стійкою етнічною спільнотою і почала розпадатися ще в ХІІ ст. Під час чергового наступу реакції в Україні 1973 р. К. Гуслистий покінчив життя самогубством.

Однак знайшлися й ентузіасти, що розвивали нову офіційну концепцію східнослов'янської історії. Той же В. Мавродін написав ще дві книжки на її захист, які були видані величезними накладками. Особливо інтенсивно освячені Кремлем ідеї щодо етнічної єдності східного слов'янства у Х-ХV ст. розвивалися в 70-80 рр. Якщо В. Мавродін розклад давньоруського етносу зв'язував з добою феодальної роздробленості ХІІ-ХІІІ ст., то І. Греков навпаки побачив у політичному розпаді Київської Русі на окремі князівства нестримне бажання князів об'єднатися в «общерусском единстве». І так всім їм цього хотілося, що «объединители» навіть посварилися між собою, бо кожен борюся «за свой вариант единства всей русской земли».

Така марксистська діалектика в інтерпретації минулого привела прибічників давньоруської народності до парадоксальних висновків, що незважаючи на очевидні центробіжні політичні, культурні та мовні

процеси, що мали місце на Русі в XII-XIV ст. давньоруська етнічна єдність лише міцніла від цього. А тому вона продовжила своє існування навіть у помонгольський час, закономірно породивши централізовану Московську державу. А далі виявилось, що східні слов'яни «..вважали себе єдиним руським народом і в кінці XVI ст. і в XVII ст. Тому так охоче і радісно сприйняли возз'єднання і на Україні і в Росії». Так, стараннями нового покоління радянських істориків життя давньоруської народності було продовжено ще на п'ять століть, аж до Переяславської ради.

Схоже, що шукачів руської єдності взагалі не хвилювало, що їхні твердження суперечать очевидному — факту існуванням окремих українського, білоруського та російського народів ще за доби середньовіччя. В. Пашуто, який у 1951 р. відкидав саму можливість існування давньоруської народності, 1982 р. твердить, що росіяни беруть початок саме від неї, і «російська централізована держава виступає спадкоємицею давньоруської». А віце-президент Академії наук СРСР П.Федосєєв йде ще далі і відверто заявляє в українському академічному виданні: «соціально-політична спадщина Київської Русі була перебрана Великою Росією, що було великим кроком уперед у розвитку і приготуванні майбутньої централізації».

Так, ідеологічні вправи ЦК КПРС за допомогою радянської партійної науки сягнули своєї справжньої мети — загарбання імперським етносом історичної спадщини величезного регіону Східної Європи з метою ідеологічного виправдання своєї експансії на землі сусідів. А позірний інтернаціоналізм доктрини, яка проголошувала рівність прав усіх східнослов'янських народів на їх спільну киеворуську колиску, виявився лицемірною облудою для легковірних «молодших братів». «Спільна колиска», де нібито одночасово народилися східнослов'янські народи, перетворилася на зозуляче гніздо, повним господарем якого закономірно стало найсильніше зозулення.

Символом перемоги неоімперських тенденцій у східноєвропейській історії було святкування 1988 р. 1000-річчя хрещення Русі не у Києві, а в Москві. Нагадаю, що на час хрещення киян на етнічній батьківщині росіян Верхній Волзі не існувало не тільки Москви, а й будь-якого слов'янського населення, яке можна було б асоціювати з праросіянами.

Очевидно, що декретований ЦК КПРС міф про давньоруську «колиску трьох братніх народів» є радянською модифікацією старого імперського міфу про «Москву – третій Рим». Всупереч будь якій логіці і досягненням історичної науки він фактично повернув радянську історіографію на кілька століть назад, на ідейні позиції московських монахів XV-XVII ст. Ніби після М. Карамзіна та М. Погодіна і не було

цілої плеяди видатних українських та російських істориків, лінгвістів, археологів. Справа честі науковців України, Росії та Білорусії якнайскоріше відмовитися від імперських марень середньовіччя, освячених кремлівськими ідеологами «единой и неделимой». У наш час вони виглядають свідомою фальсифікацією, що ганебною плямою лежить на радянській історіографії. Справжньою матір'ю давньоруської народності був не княжий Київ, а повоєнна сталінська Москва.

Доведена до абсурду слухняною партійною історичною наукою ідея єднання східних слов'ян у давньоруській «колисці» зі свого народження 50 років тому просякнута виразним імперським духом. Сама поява окремих східнослов'янських народів розглядалася як негативне явище, зумовлене татарською та польською агресією ззовні. Відповідно всяке об'єднання росіян, білорусів та українців у єдиній державі розцінюється як позитивний історичний акт відновлення історичної справедливості. Так, здавалося б, суто наукова концепція давньоруської єдності східнослов'янських народів служить політичній справі поновлення Російської імперії. Посилаючись на спільну «давньоруську колиску» демократ О. Солженіцин пропонує «обустроить Россию», приєднавши до неї Україну, Білорусію та слов'янізований Північний Казахстан.

Адміністративно насаджувана концепція давньоруської народності, що начебто була далекою попередницею єдиного радянського народу, підживлювала ілюзію споконвічної органічної єдності російської держави, приховуючи її імперську суть. При цьому експансія Москви на українські землі набувала «пристойного вигляду» возз'єднання «єдиного руського народу».

Разом з тим, поки що не наведено серйозних наукових аргументів на користь існування єдиного давньоруського народу.

Чи міг існувати єдиний давньоруський етнос тисячу років тому на величезних обширах держави Русь, що контролювала етнічні території десятків балтських, фінських, слов'янських, тюркських племен від Балтії до Чорного моря. Навіть 15 літописних слов'янських племен, які увійшли в державу Русь, не склали єдиного народу вже у VIII ст. «Усі племена мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів», — пише про них Нестор Літописець.

Всі аргументи на користь існування єдиного давньоруського етносу фактично зводяться до двох основних: етно-політичної єдності Київської Русі як держави та єдиного кирило-мефодіївського мовно-культурного комплексу. Останній складався з книжної церковно-слов'янської мови та православної культури. Але він був поширений не тільки на Русі, а й на землях Сербії, Болгарії, Моравії, Трансильванії, Словаччини. Отже, зараховувати всіх його носіїв до

єдиної народності абсурдно бо існування у той час болгарського, сербського, волоського, моравського етносів підтверджують численні письмові джерела.

В Західній Європі в той же час був повсюдно поширений єдиний латино-католицький культурний комплекс. Тобто всі народи західної частини континенту писали і читали латиною і були носіями римо-католицької релігійної культури. Однак ніхто не стверджує, що від Польщі до Іспанії у середньовіччя мешкав єдиний етнос.

Російська мова та культура мали статус державних у Радянському Союзі. Але під цим нівелюючим офіційним мовно-культурним покривом на своїх етнічних землях продовжували жити своерідні етноси — литовці, українці, грузини, узбеки тощо. Отже, єдиний офіційний кирило-мефодіївський культурно-релігійний комплекс Русі зовсім не свідчить про етнічну монолітність людності Київської держави X-XIII ст.

Під етно-політичною єдністю Русі, яка нібито свідчить про існування давньоруської народності, звичайно мають на увазі єдину державу з конкретною назвою Русь, якою правила одна династія Рюриковичів, а також загальноруську свідомість правлячої верхівки та вищого духовенства. Однак всі ці показники властиві всім імперіям, визначальною рисою яких була поліетнічність. Класичний приклад маємо в Російській імперії, яка збрала під єдиним дахом деспотичної держави 130 народів та народностей. Вона теж була політично єдиною державою, якою правила династія Романових, а правляча верхівка в провінціях мала московсько-центристські погляди. Отже, політична єдність держави ще не свідчить про її етнічну монолітність, а значить не може бути доказом існування єдиної давньоруської народності.

То чи існувала давньоруська спільнота взагалі? Без сумніву так. Але це було перш за все державно-політичне, а не етнічне утворення. Тобто була давньоруська держава, а не народ. Саме про державну, а не етнічну єдність Русі свідчать наведені аргументи прибічників давньоруського етносу. Але існування Київської держави ніхто ніколи не заперечував. Більше того, в межах Київської середньовічної держави теж діяв етноконсолідуючий фактор. Як у всіх імперіях це була культура і мова пануючого, державотворчого народу, тобто південних русичів Київської метрополії. Фактично вони мали статус офіційних державних на Русі. Оскільки південні русичи за канонами сучасної етнології по суті були давньоукраїнцями, то з княжого Києва в підконтрольні провінції поширювались саме давньоукраїнська мова та культура. Отже, якщо й можна говорити про якусь загальну для Русі X-XIII ст. східнослов'янську етнічну специфіку, джерелом якої була південноруська метрополія, то за своєю етнічною суттю вона була давньоукраїнською.

Давньоруська народність нагадує породжену радянською пропагандою «нову етнічну спільноту радянський народ». Після розпаду імперії СРСР окремого радянського етносу не стало. Радянські люди виявилася етнічними росіянами або тією чи іншою мірою зрусифікованими представниками підкорених Росією народів. Те ж сталося після розпаду Русі. На її місці не виявлено ніякого давньоруського народу, а окремі балтські, фінські, тюркські та східнослов'янські (українці, білоруси, псково-новгородці, росіяни) етноси. Як міфічна радянська етнічна спільнота була фактично продуктом русифікації завойованого Російською імперією простору, так і давньоруська етнічна специфіка східного слов'янства виникла внаслідок поширення давньоукраїнського етнокультурного комплексу на підвладні Києву різноетнічні племена.

Таким чином, те що в радянській повоєнній історіографії фігурує під терміном давньоруська народність, по суті було давньоукраїнською етно-політичною спільнотою або першою державою українського етносу, відомою під назвою Русь.

Саму концепцію давньоруської народності важко назвати науковою. Як і щойно згадуваний аналогічний їй міф про «нову історичну спільноту радянський народ», вона є типовим витвором ідеологічно-пропагандистської машини тоталітарного режиму. Не маючи переконливих контраргументів прибічники цієї псевдонаукової побудови були змушені демонстративно ігнорувати глибоко аргументовану наукову схему етногенези східнослов'янських народів, колективно вироблену класиками української та російської науки кінця ХІХ — початку ХХ ст. Насаджувана адміністративно-поліційними методами у повоєнний час ідеологічна концепція давньоруської народності протрималася в радянській історичній науці майже 50 років тільки завдяки неможливості об'єктивної наукової дискусії з проблеми, що є наріжним каменем історичного фундаменту Російської імперії з найдавніших часів. Однак, Україна звільнилася від гніту останньої сім років тому. Чому ж деякі українські історики все ще не наважуються дати фахову оцінку імперському міфіві про колиску трьох братніх народів? Може традиційно чекаємо, що це зроблять за нас на її батьківщині в Москві? Марні сподівання, якщо врахувати погляди сучасних провідних істориків Росії.

Наприклад, автор пасіонарної теорії етногенезу Л. Гумільов в своїй останній книжці «От Руси к России» 1992 р. визнає «...различия между Киевской и Московской Русью.., двумя разными потоками русской истории». «Москва не продолжала традиций Киева.., заменив их другими нормами поведения, во многом заимствованными у монголов. Новая держава (Россия) выступила таким образом наследницей Тюрского каганата и Монгольского улуса». Разом з тим, він визнає

реальність давньоруського етносу і вважає, що українці постали після його розпаду.

Буремні події в Україні XVII ст. висвітлюються в розділі «Воссоединение», у відповідній заголовку інтерпретації. Виявляється, що то була не національно визвольна боротьба українського народу, а війна проти західноєвропейської цивілізації за возз'єднання з єдинокровними братами. «Воссоединение с Россией спасло подавляющее большинство православного населения Украины... Выбор оказался правильным... Украинцы оказались не в проигрыше. Решающую роль здесь сыграли как раз этнические отличия украинцев от великороссов (украинцы и тогда были более усердными служаками, нежели русские)... Возможность сделать карьеру была практически у каждого... Весь XVIII в. украинцы этим и занимались». (Мабуть разом з І. Мазепою, П. Орликом та К. Гордієнком, які до самої смерті боролися за незалежність України).

Крім того, виявляється на відміну від великоросів українці, за Л. Гумільовим, мали ще одну корисну Росії якість — талант до господарського засвоєння засушливих вододілів. «Они выкапывали колодцы-криницы, делали запруды на ручейках..., возникали хутора с садами, и забот о хлебе насущном украинцы не знали. Когда же при Екатерине II были завоеваны северный берег Черного моря, Крым, для заселения стали доступны новые степные пространства — Дикое поле». Так що, «ни о какой дискриминации украинцев в составе России не было и речи», — закінчує опис української ідилії в складі Росії XVII-XVIII ст. російський демократ-шестидесятник, властитель умів радянських студентів-істориків 70-80-х років Л. Гумільов. Така собі імперська самовпевненість, що більшого щастя ніж будувати Велику Росію українцям годі й шукати.

Інший російський авторитет з історії слов'янства, відомий археолог В. Седов в останній своїй книзі 1995 р. «Славяне в раннем средневековье» аргументовано показує, що етногенез поляків, сербів, хорватів, чехів, болгар та інших слов'ян розпочався у VI-VII ст. Щодо, українців, то заперечуючи висновки румунського лінгвіста Е. Петровича про мешкання на території Румунії до X-XI ст. носіїв українських діалектів В. Седов безапеляційно заявляє: «Об украинских диалектах в рассматриваемое здесь время не может быть и речи».

Отже, за В. Седовим, поляки зароджуються в VI ст., а їхні безпосередні східні сусіди українці лише в XIV. Якщо так, то на берегах невеличкої річки Сян, що розділяла етнічні землі українців та поляків, мала місце небувала в історії Європи ситуація. Етно-історичний розвиток правого берега Сяну, за В.В. Седовим, відставав

від лівого на 800 років, тим самим ламаючи всі універсальні закони історичного розвитку Європи.

Про зародження українського етносу в середині I тис. н. е., тобто синхронно з поляками, чехами, французами, англійцями, свідчать данні археології, про що писалося у попередніх розділах. В ядрі етнічних територій українців (Волинь, Прикарпаття) простежується безперервний етно-культурний розвиток українського етносу від празької культури V-VII ст. до Київської Русі і далі до сучасних українців. То чому ж радянська історіографія вперто торочить, що українці з'являються лише після монгольської навали? Чому ті ж самі археологічні аргументи достатні, щоб опускати в середину I тис. н. е. етнічне коріння всіх великих етносів помірної зони Європи, крім українців? Відповідь очевидна: поперек україногенезу гнилою колодою лежить сталінська концепція давньоруської колиски трьох братніх народів.

В. Седов не тільки визнає існування окремого давньоруського народу, вживаючи для його позначення також термін «восточнославянская этноязыковая общность», але й вважає, що її носії мешкали лише в містах. «Основой восточнославянской этноязыковой общности было городское население, в сельской местности прочно сохранялись диалектные особенности». За В. Седовим, давньоруський етнос припинив своє існування лише після нищення давньоруських міст монголами, коли нібито почалося формування окремих східнослов'янських народів. Зауважимо, безпрецедентність для світової етнології самого факту існування суто міських етносів.

А може прибічниками давньоруської колиски в Росії є лише старше покоління істориків, що почало формуватися ще в нелегкі для науки часи сталінізму? Нажаль, ні. Нове покоління російських істориків, слідом за своїми попередниками, також міцно тримається за неоімперську коліску трьох братніх народів. Тим часом аргументи не тільки українських, але й російських істориків старої школи К. Кавелина, М. Любавського, М. Покровського, П. Струве про початки етногенезу росіян з XII-XIV ст. лишаються в силі, чомусь не заслуговуючи уваги їхніх співвітчизників. Останніх з часів монахів Московського царства Івана Грозного більше цікавить спадщина княжого Києва ніж власна етнічна історія. Ця 500-річна традиція російської історичної думки не лишає надії дочекатися від російських колег критичного аналізу сталінської концепції та об'єктивного підходу до проблеми етногенезу східних слов'ян. Історикам незалежної України слід нарешті подолати заціпеніння перед авторитетом сталінських етнологів Кремля і дати об'єктивну оцінку їх імперським маренням.

Концепція давньоруської народності — типовий витвір кремлівських ідеологів і по своїй суті не є науковою. Адже сформувалася вона з ініціативи ЦК КПРС, спираючись на згаданий партійний документ 1954 р. Не дивно, що не тільки М. Костомаров чи М. Грушевський, а й С. Соловйов та В. Ключевський навіть не підозрювали про існування єдиного давньоруського етносу. Не маючи переконливих аргументів прибічники цієї псевдонаукової конструкції були змушені демонстративно ігнорувати глибоко обґрунтовану наукову схему етногенези східнослов'янських народів М. Грушевського. А доки перевірені часом аргументи останнього на користь давньоукраїнської етнічної суті Південної Русі лишаються не спростованими, то «давньоруська колыска трьох братніх народів» взагалі не має наукового підґрунтя для свого існування.

Отже, декретований ЦК КПРС міф про давньоруську народність є радянською модифікацією імперського міфу про «Москву третій Рим», ідейним підґрунтям імперських зазіхань на українські землі.

КИЇВСЬКА РУСЬ — УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

Проблема державотворчого етносу Київської Русі є предметом давньої і запеклої дискусії не тільки науковців, але й політиків. Всі держави мали конкретну етнічну приналежність. Навіть імперії, що охоплюють етнічні землі кількох народів, виникали внаслідок інтеграційних зусиль якогось одного імперського етносу, ім'ям якого називалася держава (Китайська, Перська, Англійська, Російська імперії тощо). Якщо останню «сплотила навеки Великая Русь», то який народ консолідував ранньосередньовічну імперію Київську Русь?

Ще в минулому столітті наука відкинула твердження М. Погодіна, що творцями держави Русь були росіяни. Новітня спроба сконструювати окремий давньоруський етнос, як показано у попередньому розділі, переслідувала політичну ціль узурпувати історичну спадщину княжого Києва імперською Москвою. Сучасна наука дає багато переконливих свідчень на користь того, що справжнім творцем Київської держави X-XIII ст. був український етнос на руському етапі історичного розвитку (Залізник, 1994, с. 136-150; 1999, с. 98-216). Познайомимося з головними з них.

Перш за все зазначимо, що сумніви щодо належності держави зі столицею у княжому Києві до національної історії українців виглядають дивними з позицій сучасної етнології. Адже аналогічні Русі держави, що виникли одночасно з нею в IX-X ст. на англійських, французьких, німецьких, чеських, польських, угорських землях історики європейських країн давно і одностайно вважають державами відповідних народів. Це ще раз доводить, що суперечка навколо

національності жителів Південної Русі пояснюється не так нестачею наукових джерел, як зайвою політизацією питання. Нагальною проблемою сьогодення є узгодження багатьох заідеологізованих проблем радянської історичної науки з загальноєвропейською історією. І перш за все це стосується спадщини княжого Києва.

Європейська історія свідчить, що більшість великих народів Європи починають свою національну історію з постання своїх незалежних держав у IX-X ст. Перші незалежні Французька та Німецька держави виникли 843 р. внаслідок розпаду імперії Карла Великого на французьку та німецьку частини. Найдавніше Англійське королівство утворилося в IX ст. Тоді ж народилося Празьке князівство чехів. А у X ст. починається державна історія поляків та мадярів. В той же час подібна середньовічна держава постала на українських етнічних землях. Тому виключення Київської Русі з української національної історії суперечить логіці європейського історичного процесу.

Заперечуючи можливість безпосереднього виростання козацької України на спадщині Південної Русі звичайно посилаються на перерву в історичному розвитку, що нібито сталася після занепаду Русі під ударами татар і перед постанням козацтва, та на різницю між культурою і мовою двох періодів української історії. Отже, чи була ця прірва між Руссю та козацькою Україною такою глибокою і широкою, що розділяла два окремі народи?

Наукові факти неспростовно свідчать, що матеріальна культура козацької України безпосередньо виросла з культури Південної Русі.

За даними археології, форма та орнаментация глиняного посуду передають етнічну своєрідність первісних народів. Кераміка козацької України є безпосереднім спадкоємцем традицій керамічного виробництва Київської Русі. В свою чергу останнє генетично пов'язане з ранньослов'янською керамікою середини I тис. н. е. Інакше кажучи, археологами прослідкований безперервний розвиток традицій виробництва посуду в Середньому Подніпров'ї, на Волині, в Галичині, у Верхньому Подністров'ї протягом останніх 1,5 тис. років.

Приблизно те саме можна сказати і відносно традиційних житлових будівель України. Пізньосередньовічне українське житло розвинулося безпосередньо на місцевому київському ґрунті і виросло з ранньослов'янського житлобудівництва. Отже, на українських етнічних теренах між Карпатами та Середнім Подніпров'ям археологами простежена безперервна житлобудівна традиція від V ст. н. е. до української архітектури XX ст.

Кам'яне церковне та світське будівництво у козацькій Україні було представлене яскравим архітектурним явищем, яке отримало назву українського бароко. Його своєрідність полягає в органічному поєднанні традицій європейського бароко з архітектурною спадщиною

Київської Русі, яка жила у Середньому Подніпров'ї з X ст. Продовженням культурних традицій Русі була і дерев'яна церковна українська архітектура XVII-XVIII ст.

Уявлення про одяг Русі значною мірою базується на середньовічних зображеннях князів, знаті, духовенства. Однак верхівка руського суспільства одягалася, так би мовити, за інтернаціональною для аристократів усєї Європи модою. Це вбрання, як правило, суттєво відрізнялося від традиційного народного, бо його законодавцями були Рим та Константинополь, а не місцеві етнографічні канони.

Вивчаючи український народний одяг, етнографи давно дійшли висновку, що його регіональні особливості беруть початок від одягу племінних об'єднань VIII ст., про які пише Нестор Літописець. У народному костюмі людності Київської Русі вже виразно простежуються специфічні особливості українського традиційного вбрання. Особливо це стосується одягу селянок: довга вишита сорочка, плахта, постолі, вінець у дівчат та намітка у жінок.

Поховання жінки в національному українському строї досліджено археологами поблизу центру скандинавських вікінгів м. Бірки у Південній Швеції. Шведські дослідники датують його X ст. і вважають похованням слов'янської рабині, полоненої під час походу варягів на Русь. На небіжчиці збереглися рештки традиційної української вишитої сорочки специфічного крою, плахта, крайка, очіпок. Одяг похованої переконливо свідчить про тісну етнічну спорідненість людності Південної Русі з історичними українцями. На думку фахівців

Рис. 6. Український традиційний одяг з поховання X ст. біля м. Бірки у Південній Швеції

Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України костюм похованої типологічно близький традиційному вбранню українок Середнього Подніпров'я (рис. 6).

Певні паралелі козацькому та селянському чоловічому одягу також простежені у чоловічому вбранні X-XII ст. Згадайте опис зовнішності князя Святослава Ігоровича очевидцем Левом Дияконом: біла сорочка,

оселедець, довгі вуса, голене підборіддя, сережка у вусі. За київськими літописами русичи носили кожухи, свити, опанчі, сорочки, які у пізньому середньовіччі були невід'ємною частиною українського національного костюму.

Обличчя українського етносу, певною мірою, визначено яскравим і своєрідним фольклором (казки, легенди, повір'я, народні пісні, колядки, щедрівки, козацькі думи, звичаї тощо), а також традиційним прикладним мистецтвом (народна вишивка, різьба по дереву, писанки тощо). Вони мають дуже глибоке місцеве коріння, сягаючи на Правобережжі ранньослов'янських часів (початок I тис. до н. е.) і навіть дуже давніх індоевропейських традицій. Щодо епохи Київської Русі, то немає сумніву, що український фольклор та етнографія XVI-XIX ст. безпосередньо постали на південноруській основі.

Козацтво — один із визначальних факторів, який суттєво вплинув на формування українського народу. Власне козаки побудували другу українську державу Гетьманщину. Козацьке повстання на чолі з Богданом Хмельницьким створило умови для перенесення козацького полково-сотенного адміністративного устрою з Січі на всю Україну. Не дарма в XVII-XVIII ст. її називали країною козаків, а українців — козацькою нацією.

Однак козацтво не є специфічним феноменом обмеженого XVI-XVIII сторіччями періоду української історії. Воно породжувалося своєрідною українською геополітичною ситуацією, місцем, яке займала Україна на середньовічній карті Європи. Розташована на межі європейської цивілізації та агресивного степу, Україна весь час продукувала суспільну верству воїнів-захисників, яка постійно впливала на характер, ментальність, культуру нації. Ця верства існувала вже в першій українській державі Русі. Згадайте багатирські застави на межі зі степом, витязів з билин київського циклу, героїчну боротьбу зі степом руських князів Святослава, Володимира Мономаха, Ігоря. Протягом XII-XIII ст. на півдні України з'явилися бродники та берладники — вільні ватаги воїнів, які крім війни зі степовиками займалися ухідництвом, торгівлею. Більшість вчених вважає їх безпосередніми пращурами козацтва. Отже, козацтво було продовжувачем традицій дружин київських князів X-XIII ст. Через українську шляхетсько-лицарську верству XIV-XVII ст. козацтво успадкувало державотворчі традиції та ментальність боярсько-дружинної верстви Київської Русі.

Ще однією зв'язуючою ланкою між Руссю та козацькою Україною було кобзарство. За змістом та формою воно має прямі паралелі з одного боку в європейській лицарській культурі (скальди, трувери, міністрелі), а з іншого — в дружинній культурі Русі. Безпосередній попередник кобзарів пізнього середньовіччя — дружинний співець

Боян, «що свої віщі персти на живії струни накладав, — вони самі князю славу рокотали». Козацькі думи за своєю структурою, формою, змістом мають прямі аналогії як у богатирських билинах київського циклу та дружинному епосі «Слово о полку Ігоревім», так і в сагах скандинавських вікінгів, лицарських баладах часів Карла Великого, короля Артура та хрестових походів.

Український характер «Слова» та генетичний зв'язок з ним козацьких дум визнавав навіть В. Белінський, який, як відомо, не відзначався симпатіями до малоросів. Він писав: «"Слово о полку Игореве" носит на себе отпечаток поэтического и человеческого духа Южной Руси, еще не знавшего варварского ярма татарщины, чуждой грубости и дикости Северной Руси... Есть что-то теплое, благородное и человеческое во взаимных отношениях действующих лиц этой поэмы. Все это, повторяем, отзывается Южной Русью, где и теперь еще так много человеческого и благородного в семейном быту, где отношения полов основаны на любви, а женщины пользуются правами своего пола. Все это противоположно Северной Руси, где семейные отношения грубы, женщина — род домашней скотины, а любовь совершенно постороннее дело при браках: сравните быт малороссийских мужиков с бытом мужиков русских, мещан, купцов и отчасти и других сословий, и вы убедитесь в справедливости нашего заключения о южном происхождении "Слова о полку Игореве"... Нельзя не заметить чего-то общего между "Словом о полку Игореве" и казацкими малороссийскими песнями».

Про значну кількість українізмів в «Слові» пишуть різні лінгвісти. Зокрема, Г. Півторак стверджує, що майже половина його лексики — це надбання різних протоукраїнських діалектів XII ст. Він же вказує на генетичний зв'язок «Слова» та українських козацьких дум.

Отже, козацтво та кобзарство репрезентують собою своєрідний український прояв загальноєвропейських лицарських традицій на пізньосередньовічному етапі розвитку. Вони продовжували військові традиції попереднього етапу української історії, а саме дружинні звичаї X-XIV ст.

Прямі паралелі ментальності козацтва, що так вплинули на формування українського характеру, знаходимо в яскравих образах князів-лицарів Південної Русі Святослава, «хороброго Мстислава», князя Ігоря, що гукає дружинникам перед нерівним боєм з половцями: «Краще вже потятим бути, ніж полоненим» та багатьох інших. Саме на цьому ґрунті постали напівлегендарні герої українського козацтва Байда Вишневецький, Наливайко, Сірко, Палій, Гонта, оспівані в думах кобзарів і в безсмертних творах Т. Шевченка та М. Гоголя. Отже, характери козацької України сформувалися значною мірою на дружинно-лицарській ментальності Київської Русі.

Мова є суттєвою ознакою всякого етносу. Якою ж мовою розмовляли русичі в стародавньому Києві?

Вже зазначалося, що майже 1,5 тис. років тому відбувся розпад єдиної праслов'янської мови. За даними археології саме в цей час почалося інтенсивне розселення слов'ян зі своєї прабатьківщини між Карпатами та Середнім Подніпров'ям по Дунаю, в басейн Лаби та Одри, на Балкани, на Верхній Дніпро та на Волхов, по Десні на Сейм та Оку. З IX ст. простежуються окремі східнослов'янські діалекти, які спочатку мало відрізнялися один від одного. Однак з XI ст., на думку А. Кримського, «мова Наддніпрянщини та Червоної Русі (Галичини) — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови, бо вона ж має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей». Сучасні лінгвісти також відзначають в мові Південної Русі XI ст. наявність багатьох визначальних для української мови особливостей.

Серед останніх найбільш виразні це дієслова на -ти (жити, нести тощо), на -мо (маємо, віруємо, даємо), клична форма іменника (brate, дружино, Петре тощо), м'яке «г», злиття «ь» та «і» в середнє «и», і особливо вживання голосної «і» там, де білоруси та росіяни вживають «е». Наприклад, літо, сніг, сіно, віче, діло, гріх, віз, ліс, діти тощо. Лінгвісти пояснюють ці розбіжності формуванням української мови на південнослов'янських говірках уличів, тиверців, волинян, деревлян, білих хорватів, полян, а російської та білоруської — на північнослов'янських діалектах дреговичів, радимичів, кривичів.

Як відомо, русичі писали накинутою Візантією староболгарською або церковнослов'янською мовою, яка значно відрізнялася від їх рідної мови усного спілкування. Однак уважне дослідження київських та галицьких літописів та світської літератури XI-XIII ст., розпочате А. Кримським і продовжене сучасними лінгвістами, відкрило в них виразний пласт української лексики.

Ось лише деякі приклади: парубок, виникнути, окріп, глум, вежа, батіг, виринути, недбальство, віття, гілля, колода, жито, стегно, лічба, сякий, кицька, тряся, коло, яруга, кожух, оболонь, гай, полонина, гребля, рілля, глей, глечик, багаття, криниця, збіжжя, лазня та багато інших. По-українськи звучать літописні київські топоніми: Печерська Лавра, Видубичі, Либідь, Довбичка, Киянка, урочище Угорське та ін. Знайдено меч XI ст. з написом українською мовою «коваль Люд ота».

Отже, сучасне мовознавство дозволяє говорити про початок формування української мови з VI ст. У XI-XIII ст. Південна Русь розмовляла праукраїнською мовою. Північніше в цей же час формувалися прабілоруська та праросійська мови.

Важливо, що татарська навала та бездержавність українського етносу у XIV-XVI ст. не перервала тяглість етнічної самосвідомості українців. Українська людність XVI-XVIII ст. усвідомлювала себе прямим нащадком Київської Русі. У цей час етнонім Русь асоціювався перш за все з українцями та їх державою. І це закономірно. Адже він постав у VI-IX ст. як перша назва праукраїнців, їх етнічних земель та першої української держави у Середньому Подніпров'ї. Як і за часів Київської Русі українці продовжували звати себе руським народом. Вони добре усвідомлювали свою етнічну окремішність від сусідів ляхів (поляків), литвинів (білорусів) та москалів (росіян). Сусіди також вважали їх окремим народом — черкасами («люди зброї» у перекладі з адигейського). Державу Богдана Хмельницького звали Руссю, Руським князівством, а його самого «самодержцем руським». Тобто етнонім Русь зберігався за його першими носіями українцями і у пізньому середньовіччі. Він був відібраний в українців північно-східним сусідом значною мірою з політичних міркувань після підкорення України Російською імперією.

Прибічники пізнього часу народження українців нерідко аргументують свою позицію тим, що сам етнонім «українці» поширився лише у пізньому середньовіччі. Однак зміна народом свого імені не є чимось екстраординарним в європейській історії. Так, середньовічні поляки звалися ляхами, румуни — волохами. Росіяни остаточно відмовилися від етноніму московити лише за Петра I, тобто на початку XVIII ст., і сталося це, як зазначалося, з причин політичного характеру. Тобто, те що людність Південної Русі X-XIII ст. звалася не українцями, а русами не заперечує факту, що останні в етнічному розумінні були українцями на княжому етапі історичного розвитку цього етносу.

Провідний стан гетьманської держави козацтво сприймалося українським суспільством як прямий нащадок і спадкоємець традицій княжих дружин Київської Русі. «Се ж бо те плем'я народу Руського, що за Олега, монарха Руського в своїх моносилах плавало по морю і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира Святого монарха Руського воювали Грецію, Македонію, Іллірію. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися», — писало київське духовенство про козаків на початку XVII ст.

Українці належать до народів з виразним антропологічним типом. Цей український тип окреслив видатний антрополог Ф. Вовк та його учні. Більшості українців властиві відносно високий зріст, довгі ноги, смуглявий колір шкіри, темне волосся та очі, кругла голова, довгасте обличчя, прямий ніс. Ці особливості побудови тіла спостерігаються у 60-80% сучасної сільської людності України. Цей антропологічний тип домінує в Північно-Західній Україні, протягом останніх трьох

тисячоліть. До нього належала переважна більшість людності Галичини, Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я X-XIV ст., козацької України, сучасного корінного населення.

Неодноразово наголошувалося різними, в тому числі і російськими (Т. Алексеева), дослідниками на принциповій різниці між антропологією українців, з одного боку, та білорусів і росіян, з іншого. Антропологи вважають, що сучасні українці генетично та пов'язані з людністю Південної Русі, на відміну від більшості білорусів росіян, які належать до іншого антропологічного типу (Вовк, 1994; Сегеда, 2001).

Таким чином, прірва між київоруським та козацьким періодами української історії не була настільки широкою та глибокою, щоб стверджувати, що вона розділяє два окремі етноси. Традиція першої історичної української держави Русі перервалася в Галичині в 1340 р., коли вмер останній представник династії Данила Галицького. У Києві це сталося лише 1471 р., зі скасуванням Литвою князівства Київського. А всього лиш через 20 років 1490 р. зустрічаємо першу письмову згадку про українських козаків на Нижньому Дніпрі, що символізує початок козацької епохи в історії України.

Велику роль в успадкуванні культурних, духовних, державних надбань Київської Русі людністю козацької України відіграв Київ та інші міста Південної Русі. Монастирі та собори, як осередки культури, писемності, духовності, традицій Русі донесли їх до козацької доби, оскільки не припиняли своєї діяльності в найгірші для України часи. Українці XVI-XVIII ст. усвідомлювали себе нащадками культурних, духовних традицій стародавнього Києва. Не дарма саме в цей час були відновлені давньоруські святині Софія Київська, Спас на Берестові, Десятинна церква. Про це ж свідчить культ київських князів в письмових джерелах козацької України. Цьому ж сприяла концентрація в містах освічених людей та нащадків руської аристократії, яка пам'ятала свій родовід, а значить і історію країни, значно краще, ніж прості люди. Головні політичні, культурні, духовні, економічні центри Південної Русі залишилися ними і в козацьку епоху, міцно зв'язавши ці два нерозривні періоди української історії.

Вже говорилося про українську шляхту, як носія державницьких традицій та історичної пам'яті Київської Русі у «темні» XIV-XVI віки української історії. У XVII ст. вона трансформувалася у козацьку старшину, передавши козацтву традиції княжого Києва і забезпечивши українській історії неперервну тяглість.

Деякі радянські дослідники заперечували можливість творення Київської Русі праукраїнцями посиленням на відомий історичний факт, що першими київськими князями були скандинави-варяги. Не викликає сумніву важлива роль скандинавського військового та торгового елемента в кристалізації держави Русь IX-X ст. Про це

переконаливо свідчать, як середньовічні письмові джерела, так і археологічні знахідки у Подніпров'ї — типові прикраси вікінгів характерний поховальний обряд, рунічні написи скадинавів тощо.

Однак скандинавські імена перших руських князів та їх дружинників — Аскольд, Олаф (Олег), Інгвар (Ігор), Хельга (Ольга) з утвердження Руської держави у другій половині X ст. замінюються слов'янськими — Святослав, Володимир, Ярослав, Ярополк тощо. Цей нібито формальний показник відображає глибинний процес асиміляції русичами-праукраїнцями прийшлої іноземної знаті. Він був типовим явищем для ранньосередньовічних держав Європи. Більшість європейських середньовічних етносів VIII-X ст., дозрівши до творення власних держав, консолідувалися навкруги саме іноземної знаті.

Так, державотворчою елітою Франції за часів Карла Великого стала військова аристократія германського племені франків. Як і на Русі, першими англійськими королями та аристократами X-XI ст. були вікінги Данії та Нормандії. Разом з тим, Англійське королівство цього часу вважається першою державою англосаксів, тобто англійців на ранньосередньовічному етапі етноісторичного розвитку. За аналогією маємо усі підстави твердити, що Київська Русь виникла як держава південних русичів — праукраїнців.

Таким чином, за даними історії, археології, етнографії, мовознавства, антропології українці XVI-XVIII ст. за головними етновизначальними показниками (культура, мова, етнічна територія, ментальність, свідомість, антропологічний тип) були безпосередніми генетичними нащадками людності Південної Русі X-XIV ст. Інакше кажучи, русичі Середнього Подніпров'я, Волині, Галичини, Поділля за етнічними ознаками були українцями на давньоруському етапі розвитку, які створили державу Русь зі столицею у Києві.

Виникає питання, чи не були генетичні зв'язки білоруського та російського народів зі стародавнім Києвом та його культурою і мовою такими ж тісними і безпосередніми, як і українців? Мабуть, ні, хоч би через те, що останні завжди жили і живуть на Київщині, а згадані їхні сусіди на значній віддалі від політичного і культурного центру Русі. Своєрідність етногенези білорусів полягає в участі у ньому балтів, а росіян — фіно-угрів. Відомий російський історик М.Покровський вважав, що в жилах великоросів тече 80% фінської крові. Про значну роль фінів у формуванні російського етносу пишуть московські антропологи.

Археологічні матеріали неспростовно свідчать про специфіку матеріальної культури (житлобудівництво, традиційний одяг, прикраси тощо) прабілорусів та праросіян XI-XIII ст., порівняно з культурою праукраїнців. Дослідники пояснюють це перш за все сильним впливом на північну частину східних слов'ян балтських та

фінських культурних традицій. Останні добре простежуються у фольклорі, етнографії, традиційному одязі, домобудуванні та в інших елементах матеріальної культури білорусів та росіян. Так, росіяни запозичили з фінської традиційної культури знамениті пельмені, баню, матрешку, «избушку» на курячих ніжках, багатий «ведмежий» фольклор тощо. Якщо церковна архітектура козацької України успадкувала будівельні традиції Південної Русі, то архітектура Московської держави продовжувала традиції Пскова та Новгороду XI-XIV ст.

Якщо корені ментальності українського козацтва сягають лицарського кодексу княжих дружин Південної Русі, то цього не скажеш про характери Московської Русі. Принципову різницю між князями Київської та Московської Русі підкреслював видатний російський історик С. Соловйов. «Південні князі у своїй більшості були надзвичайно хоробрі, вміли в себе вдома і в чужих краях честь свою взяти; дружини були подібні своїм вождям... У поведінці князів Північної Русі ми не помічаємо того блиску, який бачимо у поведінці князів-витязів Півдня. Північні князі-власники не люблять вирішувати суперечок зброєю, удаються до неї тільки в крайньому випадку, коли успіх безсумнівний... Всі вони схожі один на одного».

Академік О. Пипін в «Истории русской литературы» писав: «Не подлежит сомнению этнографическая разница древнего севера и юга... Как древний Святослав с его чубом и его нравом напоминает в потомстве не московского великоросса, а скорее южнорусского казака, так лирический эпос "Слова о полку Игореве" отзовется не в северной песне, а скорее в южнорусской думе».

Тобто, на відміну від України ні дружинно-лицарська культура Русі, ні її ментальність не були успадковані Московською державою XIV-XVII ст. тією мірою, якою вони були успадковані козацькою Україною.

Вже зазначалося, що більшість росіян та білорусів є носіями відмінного від південних русичів та сучасних українців антропологічного типу. Отже, в антропологічному відношенні білоруси та росіяни, на відміну від українців, не можуть вважатися прямими нащадками південних русичів.

Немає сумніву, що культурні традиції Південної, Київської Русі були важливою складовою підґрунтя білоруського та російського народів. Однак, на відміну від українців, які є прямими етнічними нащадками людної княжого Києва, Галича, Чернігова, російська та білоруська етнічна специфіка є прямим продуктом їхнього саморозвитку в межах власних етнічних територій. Отже, росіяни та білоруси є нащадками стародавнього Києва тією мірою, якою американці є етнічними спадкоємцями державотворчого етносу

Англійської імперії. Звичайно культура останніх увібрала елементи культури англійської метрополії, але від цього вони не стали англійцями. Як росіяни розбудовували російську імперію, так праукраїнці були творцями і будівничими Київської Русі. Остання була ранньосередньовічною імперією, державотворчим етносом якої були південні русичі або праукраїнці. Київська Русь — перша українська держава, підвалина державної історії України.

Таким чином, аналіз історичних витоків східнослов'янських народів дає усі підстави вважати найстаршим серед них українців, їх етнічна історія через безпосередні контакти з греко-римською цивілізацією розпочалася досить рано, а саме близько 1,5 тис. років тому. Пізніше в процесі колонізації праукраїнцями заселеної балтами та фінами лісової Півночі Східної Європи почали формуватися псковоньгородці, білоруси та росіяни. Отже, у світлі сучасних досліджень етногенез останніх виглядає як відгалуження від праукраїнського етнічного дерева дочірніх етносів. Образно кажучи, білоруси та росіяни не брати українцям, а їхні діти. Отже, маємо вагомі наукові підстави вважати, що Київську Русь як державу консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці на давньоруському етапі свого історичного розвитку.

УКРАЇНА НА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ РОЗДОРІЖЖІ

Характерною рисою українських реалій доби незалежності є невизначеність пріоритетів геополітичної орієнтації країни. Ось уже 15 років Україна сахається між Сходом і Заходом, між Європою та Росією, що є прямим наслідком невизначеності нашої політичної еліти. Дуже відомий історик сучасності Семюель Хантингтон писав: «Лише розуміючи реальний світ державні політики можуть конструктивно змінити його» (Хантингтон, 2003, с. 508). А чи всі наші керманичі розуміють складний сучасний світ, якщо згадати красномовні слова президента незалежної України Леоніда Кучми: «Скажіть, що будувати і я вам все побудую». Цивілізаційний підхід до історії людства — один з новітніх фундаментальних принципів сучасної геополітики, без врахування якого неможливе адекватне розуміння сьогодення.

Цивілізаційна концепція всесвітньої історії

Протягом буремного ХХ ст. людство принципово змінило свої погляди на власну історію. На зміну анахронічній історіософії послідовних історичних формацій (первісність, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, комунізм) прийшло розуміння багатоваріантності шляхів розвитку людства. Панівна в СРСР

формаційна або стадіальна концепція світової історії склалася в ХІХ ст. не без участі К. Маркса та Ф. Енгельса, а тому законсервувалася в Східній Європі аж до розпаду Радянського Союзу. На її формування вплинув популярний тоді еволюціонізм, який в свою чергу, склався під могутнім впливом досягнень біології і, насамперед, видатного відкриття Чарльза Дарвіна. Принцип еволюції живої природи від найпростіших до складних форм життя був перенесений на гуманітарні науки, в тому числі на історію. Остання уявлялася єдиним потоком, в якому все людство незворотно проходило певні стадії розвитку або формації — первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну. Отже весь історичний процес нібито вів до неминучої перемоги комунізму у всьому світі, що імпонувало ідеологам СРСР.

З середини ХХ ст. після робіт Освальда Шпенглера (1993) і Арнольда Тойнбі (1995) Європа сповідує цивілізаційний підхід до розуміння історичного процесу. Історія бачиться у вигляді паралельно існуючих своєрідних культур або цивілізацій з власною історичною долею. Прихильником, послідовником і популяризатором цих поглядів в СРСР був відомий історик та етнолог Л. Гумільов.

З розпадом Радянського Союзу застаріла марксистська парадигма стадіальності розвитку людства поступилася місцем сучасному цивілізаційному підходу до всесвітньої історії. Слідом за його батьками згаданими О. Шпенглером та А. Тойнбі сучасні історики та політики розглядають всесвітню історію як боротьбу кількох світових цивілізацій між собою за місце під сонцем. Цивілізації — це групи історично споріднених країн, яких об'єднує у конкурентному змаганні з сусідами спільна доля, культура, традиції. Вважається, що протягом ХХ ст. співіснували 7 цивілізацій: японо-корейська, китайська, індійська, мусульманська, латиноамериканська, західнохристиянська з філією у Північній Америці (США, Канада) та східнохристиянська. На пострадянських просторах дві останні більше відомі під назвами європейської та євразійської цивілізацій.

Кожна з цивілізацій мала власний шлях розвитку, неповторну історичну долю. Народившись від згасаючої попередниці, вона міцніє, досягає розквіту, дряхліє і, врешті решт, дезинтегрується, нерідко лишаючи після себе дочірні цивілізації. Так, греко-римська цивілізація, за А. Тойнбі, пройшла більш ніж тисячолітній життєвий шлях і породила дві дочірні — західно- та східно-християнську цивілізації, які з часів розвиненого середньовіччя активно конкурують між собою. Перманентне мирне змагання між цивілізаціями в галузі економіки, технології, культури, ідеології періодично набувало збройної форми цивілізаційних походів. Наприклад, євразійська експансія проти Заходу набувала різних історичних форм: татаро-

монгольської навали XIII ст., Північної війни за Балтію Петра I, анексії Польщі кінця XVIII ст., походів більшовиків на Польщу у 1919 р. і в Прибалтику, Західну Україну та в Центральну Європу перед та після Другої світової війни. Захід відповідав євразійцям експансією тевтонських хрестоносців та їх послідовників XIII-XVIII ст. у Прибалтику. До цивілізаційних війн слід віднести чотири походи Заходу проти Росії, як стрижневої країни євразійської цивілізації: похід поляків на початку XVII ст., Наполеона 1812 р., два походи німців у XX ст.

Загибелі цивілізації передуює постання її світової держави, яку А. Тойнбі назвав золотою осінню або бабиним літом згасаючої цивілізації. Світовою державою греко-римської цивілізації була Римська імперія, а православної чи євразійської — Російська імперія, яка на останній фазі розвитку була представлена Радянським Союзом. Розпад згаданих імперій символізував дезінтеграцію відповідних цивілізацій. Отже, з позицій цивілізаційного підходу сучасна Російська Федерація є реліктом згасаючої східнохристиянської чи євразійської цивілізації, що не витримала конкуренції з більш динамічною та ефективною західно-християнською чи європейською (Шпенглер, 1993, Тойнбі, 1995, Залізняк, 1997, 2004, с.194-211).

А. Тойнбі вважав переможцем цивілізаційних змагань XX ст. західнохристиянську (європейську) цивілізацію, яка запропонувала світу найбільш ефективну соціально-економічну модель. Підґрунтям останньої є приватна власність як основа ефективної і динамічної ринкової економіки. Економічна незалежність власника робить його самодостатньою, вільною особистістю, здатною протистояти узурпації влади державою. На цьому ґрунті базується механізм європейської демократії (розподіл влади, парламентаризм, свобода слова і т. п.), що робить європейські країни багатими, безпечними для сусідів і відносно комфортними для людини. Західноєвропейські суспільства існують у формі національних держав (Франція, Швеція, Фінляндія, Угорщина, Польща та інші). Європейська модель суспільного устрою виявилася найбільш динамічною, ефективною, відносно гуманною для людини і не агресивною до сусідів, чим і пояснюється її поширення в наш час по всій планеті.

Цей спосіб виробництва К. Маркс називав античним або європейським, тоді як спосіб виробництва східнохристиянської або євразійської цивілізації він же визначив як азійський. Останній заперечує приватну власність, а значить і ринкову економіку (капіталізм). Все у централізованій державі належить верховному лідеру (імператору, фараону, хану, царю, вождю тощо), представником якого на місцях є державне чиновництво. Громадяни не мають

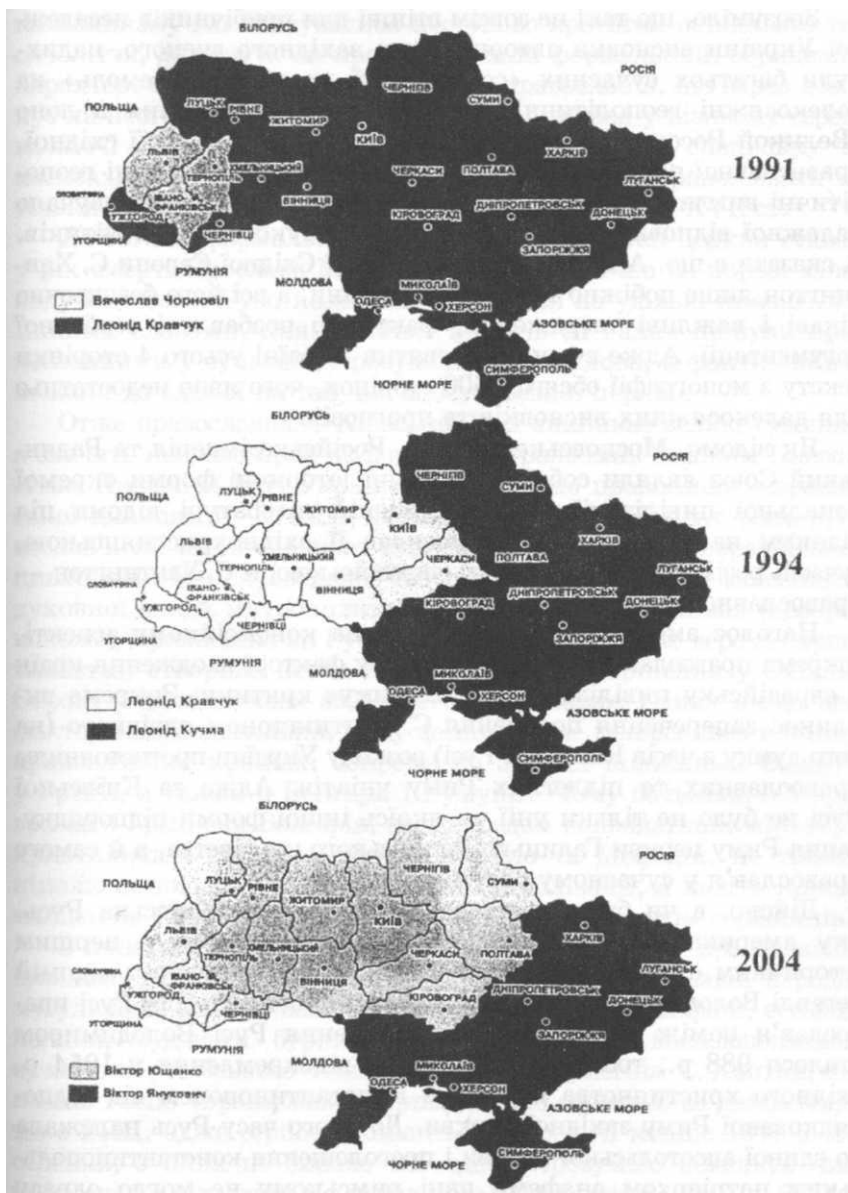
приватної власності і абсолютно залежать від держави, яка набирає форм азійської деспотії.

Античні автори визначали раба як людину позбавлену майна. Оскільки приватна власність не властива азійському способу виробництва, то останній з часів єгипетських фараонів продукував рабство у різноманітних формах. Оскільки за К. Марксом «труд раба не буває продуктивним», то суспільства такого типу в наш час не витримують конкуренції з багатими країнами з динамічною ринковою економікою. У цьому головна причина краху Радянського Союзу з його архаїчною, неринковою економікою, яка базувалася на примусовому азійському способі виробництва, що зародився на Стародавньому Сході ще у часи будівництва єгипетських пірамід.

Відповідно принципово новим підходам до світової історії на пострадянських просторах трансформувалися, набуваючи сучасної «цивілізаційного» іміджу, і численні історичні міфи, які залишилися в спадщину від старої імперської історіографії. Серед них і ніким не доведений неоколоніальний міф про споконвічну цивілізаційну належність українців не до Європи, а до Євразії. Численні праці сучасних російських авторів твердять про нібито незаперечну цивілізаційну орієнтацію України протягом усього її історичного шляху, починаючи з Київської Русі, не на Європу, а на Євразію, цивілізаційним центром якої є Москва. Тривала пропаганда імперською Москвою цих політизованих ідей спричинила їх поширення не тільки на пострадянському просторі, але й серед частини істориків та політологів Заходу.

«Розколота Україна» Семюела Хантингтона

Відомий американський дослідник С. Хантингтон у геополітичному трактаті «Війна цивілізацій», який вперше вийшов друком 1994 р., відніс Україну до розколотих між двома цивілізаціями країн. Спираючись на карту електоральних симпатій виборів президента України 1994 р. (рис. 7) була визначена лінія розколу між одвічно православними, на думку американського вченого, південним сходом України і уніатським заходом. Цю лінію розколу, як і належність до православної цивілізації територій на схід і південь від неї, С. Хантингтон вважав споконвічними в Україні, бо виводив православну чи євразійську цивілізацію безпосередньо з Київської Русі. Він називав останню дуже специфічним утворенням «із самотнім корінням», принципово відмінним від власне європейських держав (2003, с. 211). Одвічність цивілізаційного розколу України дала підстави вченому дійти висновку про нестабільність української державності і навіть можливість розколу країни (2003, с.255-259).

Рис. 7. Регіональні відмінності в політичних та цивілізаційних орієнтаціях громадян України на президентських виборах 1991, 1994, 2004 рр.

Зрозуміло, що такі не зовсім втішні для прибічників незалежної України висновки авторитетного західного вченого, надихнули багатьох сучасних «сбирателей російських земель» на далекосяжні геополітичні проекти, щодо повернення в лоно «Великої Росії» якщо не усїєї України, то хоча б її східної, православної частини. Нажаль на ці поки що віртуальні геополітичні виклики українській незалежності так і не прозвучало належної відповіді з боку українських науковців та політиків. А сказати є що. Адже далекий від історії Східної Європи С. Хантингтон лише побіжно торкнувся України, а всі його безперечно цікаві і важливі твердження, фактично позбавлені серйозної аргументації. Адже вчений присвятив Україні усього 4 сторінки тексту

з монографії обсягом 600 сторінок, чого явно недостатньо для далекосяжних висновків та прогнозів.

Як відомо, Московське царство, Російська імперія та Радянський Союз являли собою послідовні історичні форми окремої локальної цивілізації, яка в сучасній літературі відома під різними назвами. А. Тойнбі називав її східнохристиянською, сучасні російські історики звать євразійською, а С. Хантингтон — православною або російською.

Наголос американського вченого на конфесійному аспекті, зокрема православ'ї, як визначальному факторі входження країн у євразійську цивілізацію, не витримує критики. Зокрема викликає заперечення пояснення С. Хантингтоном одвічного (на його думку з часів Київської Русі) розколу України протистоянням православних та підлеглих Риму уніатів. Адже за Київської Русі не було не тільки унії чи якоїсь іншої форми підпорядкування Риму церкви Галицько-Волинського князівства, а й самого православ'я у сучасному розумінні слова.

Дійсно, а чи була насправді православною Київська Русь, яку американський вчений вважає фундаментом і першим історичним етапом православної цивілізації? Всупереч відомій легенді Володимир Святий не міг свідомо обирати для Русі православ'я поміж інших релігій. Хрещення Русі Володимиром сталося 988 р., тобто за 76 років до відокремлення у 1054 р. східного християнства на чолі з Константинополем від підпорядкованої Риму західної церкви. До цього часу Русь належала до єдиної апостольської церкви і проголошення константинопольським патріархом анафеми папі римському не могло одразу трансформувати Київську метрополію у щось принципово відмінне від західного християнства. Відмінності православ'я від католицизму накопичувалися поступово протягом останнього тисячоліття, до того ж як правило носили формальний, обрядовий характер. Своєрідність московського православ'я, що зараз домінує на пострадянських просторах, формувалася у пізньому середньовіччі в Московському царстві. Її тоталітарну специфіку та антизахідний пафос абсолютно неправомірно екстраполювати не тільки на княжу, але й на козацьку Україну XVI-XVII ст.

До того ж формальний розкол християнської церкви стався у рік смерті Ярослава Мудрого, тобто фактично на порозі занепаду Київської Русі, коли вона розпалася на удільні князівства. Іншими словами, князі Київ, Чернігів та Галич не були православними у сучасному розумінні цього слова, а фактично належали до єдиної на той час апостольської церкви.

Отже православність Київської Русі викликає великі сумніви, а значить неправомірно включати контрольовані княжим Києвом землі Південної Русі-України X-XIII ст. до православно-євразійської цивілізації. Взагалі, С. Хантингтон перебільшує роль православ'я як

визначального фактора належності до євразійської цивілізації. Він справедливо наголошує, що традиція залежності духовної влади митрополита від світської влади князя (цезаро-папізм), привнесена на Русь разом із візантійською версією християнства, створила певне підґрунтя для закорінення у Східній Європі у пізніші часи азійського деспотизму. Однак якщо цей фактор такий важливий, чому деспотизм не закоренився в інших православних країнах, зокрема на землях колишньої Візантії у Греції, а також в Болгарії і Румунії? Чому батьківщина православ'я Греція та Болгарія, звідки родом найвидатніші місіонери християнства східного обряду Кирило та Мефодій, не тільки ніколи не входили до євразійської цивілізації, а навіть приєдналися до Європи, яка є цивілізаційним антиподом євразійців?

З іншого боку, як можуть органічно входити до православної цивілізації протягом сотень років зовсім не православні народи: мусульмани Центральної Азії та Кавказу, католики фіни, естонці, поляки, буддисти буряти? За саркастичним висловлюванням сучасного російського геополітика С. Переслегіна С. Хантингтон назвав Росію «православною цивілізацією очевидно за домовленістю з РПЦ, адже серйозно ставиться до релігії менше 10% її населення, з яких не більше 1% здатні зрозуміло пояснити чим православні різняться від католиків» (Переслегин, 2003, с. 597).

С. Хантингтон та переважна більшість сучасних геополітиків Росії проводять кордон між цивілізаціями Європи та Євразії по рубежу між католицизмом та православ'ям, тобто по східному кордону Польщі. Напрошується питання: якої Польщі? Часів Данила Галицького, який заснував руські міста Холм та Перемишль, що нині є польськими? Чи Речі Посполитої початку XVII ст., яка охоплювала Сумщину, Полтавщину, Надпоріжжя?

Сказане дає підстави для висновку, що визначальним, консолідуючим фактором євразійської цивілізації було зовсім не православ'я, а щось інше.

Про слабкість позицій С. Хантингтона в розумінні механізмів становлення і розвитку православної або російської (за його термінологією) цивілізації свідчить суттєва розбіжність його концепції з поглядами видатних російських філософів, істориків, письменників, геополітиків (Г. Федотов, М. Бердяєв, М. Трубецької, О. Толстой, М. Покровський, Л. Гумільов, та ін.), які знали історичні реалії Східної Європи значно краще, ніж американський вчений. Як відомо, вони заклали фундамент альтернативної до киеворуської концепції походження євразійської цивілізації і виводили її не з княжого Києва, а з монгольських Сараю та Каракоруму.

Якщо американський дослідник наголошував на православ'ї, візантійських впливах та своєрідності Київської Русі (Хантингтон, 2003, с. 255) як визначальних факторів становлення православної або євразійської цивілізації, то російські євразійці, починаючи з князя Миколи Трубецького (1927, с. 49) та Георгія Федотова (1936) і аж до Льва Гумільова (1992) і сучасних геополітиків Москви вважають її прямим спадкоємцем імперії Чингізидів. Вона успадкувала і реалізувала в нових історичних умовах принесені монголами із завойованого ними Китаю принципи ефективного управління величезною імперією, в якій співіснували різноманітні народи Азії та Східної Європи. Саме завдяки монголам геополітичний центр Східної Європи був перенесений з Києва спочатку до Сараю, а потім у Москву, де знаходиться зараз (Гумільов, 1992, Вернадский, 1997). Як сказав М.Трубецький (1995, с. 147, 152): «Російська держава... є наступником, спадкоємцем і продовжувачем великої справи Чингізхана».

Ці ідеї давно сповідують і розвивають провідні російські філософи, історики, поети. Згадайте слова Олександра Блока: «Да скифы, да азиаты мы с раскосыми и жадными глазами» або демонстративно золотоординський псевдонім російської поетеси Ганни Горенко-Ахматової, яка була матір'ю одного з провідних євразійців Росії Льва Гумільова. Навіть К. Маркс у роботі «Таємна дипломатична історія XVIII століття» підкреслював азійське коріння Російської імперії: «Московська держава зародилася у принизливих умовах монгольського рабства і являє собою типовий приклад східного деспотизму».

Однак визнаючи євразійську цивілізацію на чолі з Москвою прямою наступницею Золотої Орди геополітики сучасної Росії продовжують вважати Київську Русь першим історичним етапом євразійства. Якщо останнє принесли у Східну Європу монголи 1240 р., то як княжий Київ X-XIII міг бути носієм того ж євразійства?

Схожа по своїй абсурдності ситуація склалася і з етногенезом росіян, початок формування яких провідні російські історики та етнологи датують XII ст. «Великоросе вышел на арену истории вместе с князем Андреем Боголюбским», (тобто у другій половині XII ст.), — писав В. Ключевський ще 100 років тому. Однак і в наші дні сучасна еліта Росії Київську Русь, що постала за 300 років до появи росіян, вважає першою державою останніх. Все це — свідчення заполітизованості і необ'єктивності багатьох історичних побудов російських колег щодо історичного місця та цивілізаційної належності Південної Русі та її прямих спадкоємців українців. Нова Росія не поспішає прощатися зі старими імперськими міфами відносно справжніх історичних спадкоємців Київської Русі. Натомість будуються нові міфи, що відповідають новомодним історичним

концепціям і хворобливим маренням прибічників відродження Російської імперії.

Тому, не зважаючи на очевидну суперечливість і навіть абсурдність своїх тверджень, переважна більшість сучасних російських геополітиків продовжують вважати першою фазою євразійської цивілізації (ЄАЦ) Київську Русь. Московське царство, яке постало фактично як улус Золотої Орди, реалізувавши її державні та ідеологічні засади, вважається одночасно прямим спадкоємцем імперії Чингізидів і Київської Русі. Російська імперія була формою існування ЄАЦ у XVIII-XIX ст. Радянський Союз, як чергова трансформація Російської імперії, фактично був світовою державою тієї ж цивілізації на заключному етапі її існування. Як розпад Римської імперії, що була світовою державою греко-римської цивілізації, символізував загибель останньої, так розпад СРСР по суті являв собою дезінтеграцію ЄАЦ, згасаючим реліктом якої є сучасна Російська Федерація.

У цій схемі офіційних російських істориків, що останнім часом посилаються на авторитет С. Хантингтона, Україні відведено місце споконвічної і органічної частини євразійської цивілізації з моменту її виникнення за доби Київської Русі. Чи дійсно це так і чи відповідає зазначена схема історичній реальності? Не має сумніву, що на момент розпаду Радянського Союзу ми були частиною євразійської цивілізації. Однак як і коли ми в ній опинилися: у княжу добу, в момент укладання Переяславської угоди чи пізніше? Що про це говорить аналіз історичних джерел?

Україна і Європа

Твердження про споконвічне євразійство українців не таке однозначне, як запевняють російські геополітики, бо суперечить численним історичним фактам. Їх неупереджений аналіз свідчить про дуже давні органічні зв'язки України з Європою. Їх підґрунтя заклали греко-римські впливи на територію України, початок яких сягає доби грецької колонізації Північного Надчорномор'я, яка почалася у VII ст. до н.е. Як відомо середньовічна Європа, що успадкувала римську культуру, право, латину, державну релігію християнство, постала на римському фундаменті в межах поширення його культурно-історичних впливів. Останні у Східній Європі територіально охоплювали Україну, куди ідея державності потрапила з античного Середземномор'я і реалізувалася в Київській Русі одночасно з постанням інших середньовічних держав Європи. Ця перша українська держава Русь за головними параметрами була типовим для середньовічної Європи державним утворенням, а отже органічною частиною молоді європейської цивілізації (Залізник, 1997, с. 155).

Київська Русь виникла вздовж торговельного шляху з Балтії до Середземномор'я, що являв собою східну частину загальноєвропейської торгівельної мережі. На теренах Русі-України поширилась європейська срібна монета динарій, що є переконливим доказом домінування торгово-економічних зв'язків західного спрямування. Як свідчать династичні шлюби київських князів, політичні зв'язки Русі були теж спрямовані на Захід. «Тестем Європи» звали Ярослава Мудрого, найближча рідня якого була одружена з членами багатьох королівських династій Європи.

Прийняття загальноєвропейської релігії християнства духовно інкорпоровало Київську Русь у європейську духовну спільноту. Наголос евразійців на споконвічній з часів Святого Володимира київського принциповій конфесійній відмінності Русі від Заходу, є явним перебільшенням. Як зазначалося, Київська Русь була християнською, але не православною в сучасному розумінні слова.

Татаро-монгольське нашествя 1237-1242 рр. перервало зв'язок з Європою північно-східної Володимиро-Суздальської Русі. Однак Новгород, Псков, Полоцьк, Київ, Галич продовжили свій розвиток в лоні Європи. В Україні монгольське іго тривало вдвічі менше, ніж на Верхній Волзі, а саме 126 р. до поразки татар на Синіх Водах 1363 р. На цей час лідерство в Південній Русі перебрало Галицько-Волинське князівство, яке було прямим нащадком та спадкоємцем княжого Києва. Данило Галицький встановив найтісніші зв'язки з Польщею та Угорщиною. З метою організації хрестового походу проти татар він тісно контактував з папою римським, представник якого коронує князя як європейського короля. В державі поширилась латина, якою написані останні грамоти галицьких князів. Галицько-Волинське князівство економічно, політично та культурно було пов'язане з Європою настільки тісно, що нерідко звалося в європейських хроніках королівством.

У литовсько-польський період XIV-XVIII ст. Україна втратила незалежність, але зберегла тісні зв'язки з Європою. Адже Литва та Польща були периферійно європейськими країнами. Європейська монета ходила в Україні з кінця X ст. до початку XVIII ст., тобто до правління І. Мазепи включно. Це переконливо свідчить про західні зв'язки української економіки протягом розвиненого та пізнього середньовіччя.

У козацькі часи зв'язки України з Європою суттєво зміцнилися. Сама аграрна колонізація українських степів XVI-XVIII ст. була спричинена потужним розвитком Європи і зростанням попиту на українське збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію. Колонізація родючих земель лісостепової та степової України в умовах татарської небезпеки набула збройної форми. Тобто сам феномен

українського козацтва пов'язаний з глобальними соціально-економічними процесами у пізньосередньовічній Європі. Сільськогосподарська продукція вивозилася на захід чумацькими валками через Краків та Гданськ. А чумакування — це оптова торгівля, різновид ринкової економіки, властивий ранньобуржуазній Європі.

Буржуазна революція, що прокотилася континентом у XVI-XVII ст., сягнула й України. Дослідники неодноразово відзначали її виразні риси в Хмельниччині. Показово, що лідер англійської буржуазної революції О.Кромвель привітав Богдана Хмельницького з перемогою. Після козацького повстання середини XVII ст. поміщицьке феодальне землеволодіння поступилося козацькій займанщині, що по суті, була примітивною формою приватної власності на землю, на якій базується рушійна сила європейської цивілізації — ринкова економіка. На зміну феодальним помістям з кріпаками прийшло засноване на приватній власності на землю, найманій праці та оптовій торгівлі (чумакуванні) ринкове сільське господарство.

Проголошення козацько-гетьманської держави знаменувало початок становлення в Україні правового суспільства європейського типу, що передбачало не властиву євразійській цивілізації виборність посадових осіб. Обраний гетьман, полковник, сотник чи війт уособлювали владу на певній території лише до наступних виборів. Міста користувалися демократичним європейським магдебурзьким правом, яке передбачало виборність війта (мера) міста. Судову владу здійснювали незалежні від державної адміністрації суди на засадах Литовського Статуту, що ґрунтувався на праві Київської Русі.

У козацькі часи Україна була країною європейської освіти та культури. Письменними були навіть селяни. Згадайте свідчення іноземця Павла Алепського: «Мало не всі українці і більша частина їх жінок вміють читати». Особливо вражали іноземців багатоголосний партесний спів та знання українцями нотної грамоти. За зразками європейських університетів у Києві постав перший вищий учбовий заклад Східної Європи — Києво-Могилянська академія, яку закінчила більшість українських гетьманів та старшини. Чимало було випускників західних університетів. Серед освічених людей України поширилася латина — мова науки та міжнародного спілкування Західної Європи (Огієнко, 1918, с. 12-58). Нагадаю, що на той час значна частина оточення Петра I була взагалі неписьменною (наприклад, О. Меншиков).

Мистецтво розвивалося під потужним впливом європейського стилю бароко, що в Україні набув своєрідних форм, які отримали назву козацького бароко. До речі ізольована від Європи Росія так і не

створила власного стилю бароко і отримала його в готовому вигляді з України або безпосередньо з Європи у XVIII ст.

Насильницький відрив України від Європи розпочав Петро I своєю агресивною політикою державного меркантилізму. Він розорив українське купецтво, наказавши вивозити збіжжя з України на Захід лише через Ригу, Петербург і Архангельськ. Українські купці обкладалися непосильним митом, тоді як їх російські колеги, що згоджувалися переїхати до Малоросії, отримали право на безмитну торгівлю. Щоб якось вижити українське купецтво намагалося прийняти у компаньйони росіянина. Наймали візниками росіян, бо з них на кордоні не брали мита. Паралельно була проведена жорстка грошова реформа, яка остаточно вирвала Східну Україну зі сфери обігу європейської монети та європейського ринку (Дорошенко, 1991, с. 397-403).

Такими жорсткими заходами розпочалося втягування козацької України в неринкове, кріпацьке господарство Російської імперії. Разом з тим, видатний український історик та економіст О. Оглоблін переконливо показав, що українська економіка лишалася інкорпорованою в європейську не тільки у XVIII, XIX, а навіть на початку XX ст., аж до приходу до влади більшовиків.

Сумними віхами поглинення України деспотичною євразійською імперією було скасування Гетьманщини 1764 р., знищення Січі 1775 р., введення кріпацтва 1783 р., переведення освіти, друкарства та церковної служби на російську мову. Символом поневолення Східної України Росією можна вважати імператорський указ 1801 р. про заборону будівництва церков у «малоросійському стилі», тобто в стилі козацького бароко. Проте, Західна Україна, і перш за все Галичина, входила до складу європейських держав аж до середини XX ст. Спочатку це була Австро-Угорщина, а у міжвоєнний період Польща. Незважаючи на відсутність державного суверенітету, національний гніт, Галичина та Волинь зберегли тісні культурні та економічні зв'язки з Європою. Завдяки незрівнянно вищому рівню громадянських свобод в Галичині, порівняно зі Східною Україною, галичани зберегли національну українську свідомість. Її не вдалося знищити навіть жорстокими репресіями проти свідомих українців Західної України, які пів сторіччя проводила Москва після її загарбання 1939 р. Європейська національна свідомість галичан стала могутнім каталізатором національно-визвольних змагань українців у наш час.

Отже, Україна остаточно була поглинена східноєвропейською цивілізацією, яку уособлювала Російська імперія та її прямий спадкоємець СРСР, лише в середині XX ст. з приєднанням Галичини до СРСР. Неупереджений аналіз історії Східної Європи спростовує імперський міф про Україну, як споконвічну частину євразійської

цивілізації, серцем якої є Москва. Навпаки, історичні факти переконливо свідчать, що опинилися ми в очолюваній Москвою євразійській спільноті зовсім недавно, не з власної волі, а внаслідок імперської експансії зі сходу.

Євразійська цивілізація і Росія

Якщо європейська цивілізація почала формуватися 1500 років тому в ранньому середньовіччі і базувалася на ринковому європейському виробництві, то євразійська з'явилася на Сході Європи значно пізніше. Як зазначалося, класики євразійства М. Трубецької та Л. Гумільов вважали Московське царство XV ст. прямим історичним нащадком євразійської імперії Чингізидів. Нединамічна економіка ЄАЦ, яка базувалася на примусовій праці та запереченні приватної власності створювала передумови для відставання, стагнації та неминучого краху суспільств, що на ньому базувалися.

Деспотичний державний устрій закорінився у Східній Європі лише в XIV-XV ст. з формуванням Московської централізованої держави. Однак, окремі елементи абсолютного самодержавства Андрій Боголюбський запровадив на Верхній Волзі ще в середині XII ст. Пізніше вони стали благодатним ґрунтом для закорінення тут золотоординського варіанту азійської деспотії, який принесли татари із завойованого Китаю.

У XIII ст. Русь стала полем битви двох цивілізацій. Якщо татари уособлювали собою Азію, то лівонський орден Прибалтики Європу. Вибір на користь Азії першим зробив легендарний герой російської історії Олександр Невський. Усі свої сили він спрямовує не проти татар, що саме розгромили Київську державу, а проти експансії Європи на руські землі. Фактично своїми перемогами над шведськими та німецькими лицарями 1240 та 1242 рр. він захищав право Північно-Східної Русі на азійський шлях розвитку (Криворотов, с. 28-30).

У XIII ст. у середньовічній Європі бурхливо розвивалося ремесло і торгівля, збагачуючи бюргерство, що протистояло абсолютній владі королів. Подібні процеси мали місце і на Русі, де розвиток ринкових відносин зумовив збагачення купецтва та міщан, які противились встановленню абсолютної влади князя. Місто могло навіть вигнати князя і закликати на його місце іншого. В умовах конфлікту з міщанами, які не хотіли поділитися грошми і владою з князем, Олександр Невський спирається на татар. Останні в свою чергу були зацікавлені в князівській адміністрації, як інструменті збору данини. Князь заходився стягати податки для Золотої Орди, за що отримав у своє розпорядження ярлик на велике князіння і татарську кінноту. З її допомогою Невський жорстоко придушує антитатарські повстання в

ряді міст Північної Русі, знищуючи паростки європейського способу виробництва і закладаючи підвалини азійської деспотії.

Головний удар татарської навали прийняли на себе міста Русі. Крім того, що були зруйновані ремесла і торгівля, міста стали головним джерелом данини для хана. Активну участь у її зборі слідом за Олександром Невським беруть князі, що починають виконувати роль намісників хана у поневоленій Русі. Відплив грошей загальмував розвиток ринкових відносин, призвів до відновлення натурального товарообміну. Припинилося накопичення капіталів і перетворення міщан на середньовічне бюргерство, в середовищі якого пізніше зародилися буржуазні відносини. Тобто, татари загальмували розвиток міст на Русі. У Західній Європі він продовжився в напрямку становлення ринкової економіки і правового суспільства (Криворотов, 1990, с. 28).

Так на Русі була реалізована типова для усієї величезної монгольської імперії державна модель. На підкорених територіях монголи не створювали з нуля власну адміністрацію, а спиралися на місцеву управлінську структуру. Головною функцією місцевої влади був збір данини, а завойовники лише здійснювали жорсткий військовий контроль поневолених регіонів.

Зроблений Олександром Невським вибір азійського шляху розвитку закріпився за московського князя Івана Калити (1325-1340 рр.), який вславився кривавими погромами повсталі проти татар Твері і став за це головою золотоординської адміністрації на Верхній Волзі. І. Калита «поеднував риси татарського блюдолиза і головного монгольського раба», — писав К. Маркс. За вірну службу ханові (збирання податків та придушення антитатарських повстань) він отримав право на приєднання до Москви сусідніх князівств. Так за допомогою татарської кінноти почалося «збирання» Москвою руських земель, на яких остаточно закріпився золотоординський варіант деспотії східного типу (Покровський, 1926, с.116-119).

Навіть після перемоги над татарами на Куликовому полі 1380 р. Московське князівство фактично лишалося улусом Золотої Орди. В моду увійшов татарський одяг, знать переходила у мусульманство, а татарська мова стала мало не державною за Василя II. Державний устрій Московського князівства формувався значною мірою за золотоординськими стандартами. Це стосується адміністрації, війська, митниці, пошти, транспортного зв'язку, фінансової та грошової систем тощо. Навіть терміни «таможня», «казначейство», «ямщик», «деньги», «базар» — тюркського походження. На ранніх московських монетах присутні татарські написи. Грошову систему також запозичено з Орди. Це стосується як основних номіналів грошей (деньга, алтин та ін.), так і способів карбування монети. За золотоординською технологією в

Москві карбували гроші з XIV ст. до 1699 р., коли Петро I європеїзував грошову систему імперії.

Молоде Московське князівство потребувало сильної армії. В ті часи неперевершеною ударною силою була татарська кіннота. Московські князі радо запрошували на службу татарську знать з дружинами, що осідали в столиці та інших містах держави. Саме тому серед російського дворянства так багато татарських прізвищ: Салтикові, Шереметьєви, Юсупові, Булгакови, Басманові тощо. Ці періодичні ін'єкції татарської крові супроводжувалися трансплантаціями цілих військових азійських структур. Наприклад, опричина була запозичена і перенесена на московський ґрунт Іваном IV з татарської військової практики.

Образний опис становлення московської деспотії східного типу під впливом Золотої Орди подає російський філософ Г. Федотов у книзі «Росія та свобода». «В самій московській землі вводять татарські порядки в управлінні, суді, збиранні данини. Не із зовні, а зсередини татарська стихія оволодіває душею Русі, просочується у плоть і кров. У XV ст. тисячі хрещених і нехрещених татар йшли на службу до московського князя, вливаючись у ряди служивих людей, майбутнього дворянства, заражаючи його східними поняттями та степовим побутом. Саме збирання земель відбувалося східними методами. Знімався весь верхній пласт людності і вивозився до Москви, замінюючись прийшлими та служивими людьми. Без винятку викорчувували всі місцеві особливості та традиції...

Всі стани були прикріплені до держави службою та тяглом. Людина вільної професії була явищем немислимим у Москві... Кріпосна неволя стала повсюдною саме тоді, коли вона відмирала на Заході. Рабство диктувалося не примхами володарів, а новим національним завданням: створення імперії на злиденному економічному підґрунті. Тільки крайньою напругою, залізною дисципліною, страшними жертвами могла існувати ця злиденна, варварська, безкінечно розростаюча держава».

Не останню роль у формуванні московської деспотії відіграла церква. Загальновідому віротерпимість татар російський історик М. Покровський пояснює активним співробітництвом московського православ'я з татарами. Це було вигідно останнім, оскільки церква «молилася за хана». Правове становище церкви починають визначати ханські ярлики. Навіть після звільнення з татарської неволі московські церковники XV ст. підкреслювали свій високий статус, посилаючись на 7 ханських ярликів. Московська деспотія була створена значною мірою з допомогою маріонеткової церкви (Покровський, с. 162-171).

Однак класична модель східної деспотії, що спирається на бюрократично-військовий служивий стан, склалася в Росії не одразу. Значний внесок у її формування зробив Іван IV Грозний (1546-1584 рр.) (Криворотов, с. 53-66). Незважаючи на несприятливі умови XVI ст., у Росії почало розвиватися ринкове господарство. Багаті землевласники-бояри відпускали кріпаків на оброк. Селяни налагоджували товарне виробництво зерна, яке вивозили у Європу через Псков та Новгород. Ці міста йшли європейським шляхом розвитку, мали самоврядування і тісні торговельні зв'язки з ганзейським союзом міст Західної Балтії (Покровський, с. 206-224).

Свобода базується на незалежному від верховної влади джерелі прибутків. Іван IV розумів, що економічна незалежність виробника породжує політичну свободу, а відтак підриває абсолютну деспотичну владу великого князя. Щоб зберегти монополію на владу, він знищує перші паростки ринкової економіки в Росії разом з її носіями.

Для цього за золотоординським зразком створено спецвійська, своєрідну таємну поліцію — опричину. Її головним завданням було знищення товарного виробництва зерна на боярських землях, а також осередків товарного, європейського способу виробництва у Новгороді та Пскові. Все це швидко і по-азійськи жорстоко було виконано опричниками. Тим більше, що за указом великого князя майно жертви діставалося убивці (Селюнин, с. 216-224).

Отже, Іван IV віддав перевагу абсолютній владі перед ефективною ринковою економікою. Результати не забарилися. Міста і села спустошилися. Вся країна лежала в руїнах. Росія втратила вихід до Балтії. Прямим наслідком переходу до примусової, кріпацької праці була економічна, політична, військова та урядова криза початку XVII ст. У цей, так званий, «смутий час» у московському кремлі сиділи ставленики Польщі і Росія мало не втратила державність.

Незмірно зріс економічний та військовий потенціал Московського царства після приєднання України. В середині XVII ст. Україна за чисельністю населення перевищувала Московську державу. Нові землі московської корони були надзвичайно багаті не лише природними та людськими ресурсами, але й мали розвинену для свого часу ринкову економіку європейського типу, великий інтелектуальний потенціал. Освічені українці понесли набуток європейської цивілізації до темної, пригніченої деспотичними порядками Москви (Огієнко, с.59-110).

Неефективна примусова економіка прирекла Московську державу на стагнацію і культурний, економічний та політичний тиск з боку більш динамічної західної спільноти. Захист від «нечестивого латинства» шляхом самоізоляції лише поглибив кризу Московського царства в XVI-XVII ст. «Прорубування вікна в Європу» Петром I було вимушеним актом, фактичним визнанням переваг Заходу, першою

стратегічною поразкою східноєвропейської цивілізації у протистоянні Заходу.

Російська історична наука однозначно позитивно оцінює реформаторську діяльність Петра I (1672-1725). Але чи справді його реформи були спрямовані на введення Росії до кола європейських держав? Він створив армію і флот за європейським зразком, європеїзував грошову систему, заснував численні заводи та мануфактури, вдягнув своїх придворних в європейські камзоли та перуки.

Однак усі ці заходи мали яскраво виражену мілітарну спрямованість. Петра I цікавила не розбудова економіки, а зміцнення військового потенціалу для експансії у західному та південному напрямках. Реформи проводили за рахунок надцентралізації влади, позаекономічного примусу до праці, посилення кріпацтва, а не розвитку ринкової економіки, як це робили в Європі. У кріпосницькій державі вільних рук не було і самодержець вирішив проблему забезпечення нових заводів робочою силою, приписавши до них цілі села кріпаків. Експлуатація на металургійних заводах Уралу набула нелюдських форм, коли робітників приковували до тачок, живцем ховаючи під землею.

Тотальний наступ здійснювався і на внутрішній світ людини. Надцентралізація призвела до одержавлення і духовної влади. За Петра I церква остаточно стала елементом імперського державного організму на чолі з окремим міністерством — Синодом.

Фактично лідер деспотії східного типу з архаїчною і неефективною системою господарювання намагався побудувати європейську економіку азійськими методами. До речі, аналогічну спробу примусової індустріалізації, схожими військово-феодальними методами і з не менш катастрофічними наслідками для населення (особливо сільського) згодом повторив Сталін. Ідеалізація тиранів Івана Грозного, Петра I, Сталіна російським суспільством демонструє євразійський ідеал правителя.

Одразу після смерті імператора Петра I відбувся різкий спад виробництва, а господарство без економічних стимулів набуло застійного, інертного характеру. Успіхи, досягнуті в результаті насильства над підданими та економікою, виявилися нетривкими й ілюзорними (Селюнин, с. 182).

Російська імперія з її архаїчними азійськими суспільними відносинами та виробництвом не могла існувати поряд з розвиненою Європою, не сприймаючи її прогресивних впливів. З кінця XVIII до початку XX ст. в Росії відбувається складний і повільний процес засвоєння західних новацій. Це стосується не тільки культури, але перш за все, сфери виробництва.

Починаючи з кінця XVIII ст. у Російській імперії дедалі виразніше виявляються елементи європейської економіки. Указом 1762 р. Катерина II легалізувала приватну власність поміщиків на земельні угіддя, які раніше держава надавала їм лише на час служби у війську або бюрократичному апараті імперії. Протягом XIX ст. відбувається поступове витіснення з Росії азійського способу виробництва капіталістичним, європейським.

Економіка імперії особливо інтенсивно переходить на європейські рейки після скасування кріпацтва і створення ринку робочої сили. Уральські заводи, засновані на кріпацькій праці, занепадають, а на півдні України виникає нова промисловість, що базується на найманій праці, ринкових відносинах, передовій технології, західних інвестиціях. Вражають темпи залізничного будівництва. Наприкінці XIX ст. Росія будувала за один рік стільки кілометрів залізниць, скільки СРСР будував за п'ятирічку.

Архаїчним реліктом деспотичної системи, сформованої в часи Золотої Орди та опричини Івана Грозного, була російська община. Вона розподіляла повинності й податки серед селянських господарств і стежила за їх виконанням. Не потрібні були державні чиновники, щоб примусити землероба працювати на пана та платити податки. Російська община на засадах кругової поруки забезпечувала ефективну експлуатацію селянства державою на принесених ще у XIII ст. зі сходу монголами принципах опори на владні структури та звичаї місцевого населення.

Після скасування кріпацтва 1861 р. община сприяла збереженню російського самодержавства в його азійських формах, заважаючи приватизації землі й поширенню буржуазних відносин на селі. Для переведення сільського господарства Росії на капіталістичні рейки треба було зруйнувати цей релікт деспотизму. «Доки селянин бідний, доки він не володіє особистою земельною власністю, доки він силоміць перебуває в лещатах общини, — він залишається рабом і жоден писаний закон не дасть йому блага громадянської свободи», — писав П. Столипін. Його реформа, що базувалася на приватизації землі та визволенні селянина з пут общини, швидко дала нечуваний економічний ефект. На 1917 р. 63% селянських земель вже були у приватній власності землеробів, а Росія вийшла на друге місце в світі по експорту зерна (Селюнін, с.184, 185). При цьому 90% товарного зерна на той час вирощували в Україні.

Але на цьому історія сільської общини, як і історія деспотизму в Росії, не закінчилась. Жовтневий переворот 1917 р. знищив буржуазні економічні відносини на селі, скасував приватну власність на землю і фактично віродив архаїчну російську общину у вигляді колгоспів.

Ленін наголошував, що община — це зародок колективного соціалістичного сільського господарства.

Образне визначення суті та історичного коріння радянської колгоспної системи дав Є. Маланюк (1995, с. 190-191): «В історії Росії немає нічого нового, нічого, що хоча б у зародку, вже раніше не існувало... Ані "совхоз", ані "колхоз" не є наслідком марксизму чи комунізму чи вигадкою більшовиків. "Совхозом", цебто маєтком державного сільського господарства, були поміщицькі маєтки Московської і Петербурзької імперії аж до 1861 р. "Колхозом" було кожне село ("деревня") на теренах етнографічної Московщини від початку історії тих теренів і аж до сьогодні. "Колхози" в постаті "воєнних поселень" культивував на теренах колоніальної України в добі ніби найочевиднішої "європеїзації" імперії підручний диктатор імператора Олександра I — славнозвісний Аракчєєв... Большевизм лише продовжує й поглиблює старі історичні методи з "індустріалізацією" Петра включно...»

На відміну від України, запозичені Росією європейські цінності, не мали місцевого підґрунтя і були отримані ззовні. Зрозуміло, що цей процес запозичення чужого не міг не викликати потужної протидії прибічників місцевих традицій. Під європейським впливом в Росії постала верства західників, які ідейно протистоять євразійським традиціоналістам і в наш час. Так в російському суспільстві виник розкол між все зростаючим прошарком носіїв європейського гуманізму та архаїчною колективістською свідомістю традиційного євразійського суспільства, яке було поживним ґрунтом як для деспотичного царського, так і для тоталітарного більшовицького імперіалізму.

Лютнева революція 1917 р. знаменувала перемогу капіталізму в Росії, тобто європейського способу виробництва над азійським. Наступ капіталістичної економіки призвів до розпаду несумісного з ним імперського устрою і спроб побудови колишніми поневоленими народами власних незалежних держав за європейським національним принципом. Однак азійська традиція бере реванш вже за півроку. Жовтневий переворот фактично був потужною реакцією традиційної російської православної свідомості на економічну, культурну, ідеологічну експансію Заходу. Після жовтневого перевороту були знищені основи економіки європейського типу: приватна власність на землю і засоби виробництва, ринкові відносини і навіть самі носії цього способу господарювання — сільська та міська буржуазія. Росія вмить повернулася до звичних, органічно властивих їй традицій азійської деспотії та відповідній їй імперській формі надцентралізованого державного устрою, реалізованій в СРСР. *«В комиссарах — дух самодержавья, взрывы революции — в царях...»*

писав 1918 р. російський поет українського походження Максиміліан Волошин.

Більшовики знову одержавили землю і всі засоби виробництва. Відсторонивши виробників від засобів і продуктів виробництва радянське чиновництво стало повним господарем країни. Знову запанувала примусова праця з високим рівнем експлуатації виробника державою через військово-бюрократичну систему. Селян прикріплюють до землі шляхом невидачі паспортів, а жителів міста — до фабрик і заводів через прописку. Високий рівень експлуатації сприяв утриманню численної армії та активній мілітарній зовнішній політиці. Надцентралізація всіх сфер життя зумовила пріоритет інтересів держави над інтересами людини і незахищеність, безправність останньої.

Так, Російська імперія, змінивши соціальну форму, залишилася за своєю сутністю деспотією східного типу. М. Бердяев у відомій праці «Истоки и смысл русского коммунизма» дійшов висновку, що «європейська ідея власності цілковито чужа і незрозуміла не лише російському мужикові, а й інтелігентові». Аналогічні думки неодноразово висловлювали як російські, так і зарубіжні мислителі. Так, відомий англійський учений Річард Пайпс вважає, що російській державі з найдавніших часів не властива приватна власність. А за Марксом — це найсуттєвіша риса азійської деспотії. Так званий «особливий шлях Росії», що зараз завзято пропагують прихильники «єдиної та неділимої», — це архаїчний, історично збанкрутілий і безперспективний азійський шлях розвитку, який несумісний з економікою ринкового типу.

Не Європа накиннула Росії більшовизм у формі марксизму. Навпаки, більшовизм — це органічний і закономірний результат розвитку російської національної ментальності, який поширився у світі з Москви та Пітербургу. Про це багато писали видатні російські філософи, історики, письменники М. Бердяев, Г. Федотов, В. Розанов, Ф. Достоевський, Ф. Тютчев, П. Чаадаєв, О. Герцен, О. Блок та багато інших.

Той же М. Бердяев на початку ХХ ст. писав: «Більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, — першим явищем було московське царство, другим явищем петровська імперія... Більшовизм виявився... найвірніший деяким споконвічним російським традиціям... методам управління і володарювання насильством... Радянське комуністичне царство має велику схожість за своєю духовною конструкцією з московським православним царством... Третій Інтернаціонал є не Інтернаціонал, а російська національна ідея... трансформація російського месіанізму» (Бердяев, 1991).

Йому вторить Г. Федотов, який вважав, що формування радянської людини почалося не з пострілу «Аврори» у 1917 р., а з моменту закорінення татарського варіанту східної деспотії у Московському царстві: «...Нова радянська людина не стільки виліплена в марксистській школі, скільки вилізла на світ божий із Московського царства... ґрунт більшовизму в Росії підготували: історичне, фізичне і духовне рабство, община і самодержцтво царів. Російський більшовизм є природним витвором російського народу. Витвором щиро російським, національним. А накидає Росія світові комунізм, керуючись лиш своїми державними інтересами» (Федотов, 1936).

Останнє варто добре пам'ятати прибічникам комуністичної ідеї в Україні. Не випадково для українських комуністів відданість Росії важливіша за їх комуністичні принципи. Вони давно змирилися з приватною власністю, капіталістичним ринком, експлуатацією найманих робітників, але затято захищають імперські претензії Москви до її колишньої колонії України. Українські комуністи солідаризуються з московськими шовіністами в питаннях державного статусу російської мови, входження України в новий союз з Росією або в ЄП, вони ненавидять українських націоналістів-незалежників, які хочуть втекти від московських господарів до цивілізованої Європи.

Отже, рятуючи імперію від остаточної загибелі у 1917 р., більшовики повернулися до споконвіку властивого імперській Росії, але не ефективного в нових історичних умовах, азійського способу виробництва. Вони не змогли протиставити перевагам західної цивілізації нічого кращого як самоізоляція («залізна завіса»), тотальне насильство та запозичення західних новацій (марксизм, індустриальне виробництво, масове копіювання передових західних технологій та взірців техніки і зброї). Зрозуміло, що все це лише відтермінувало на певний час неминучу загибель тоталітарної деспотичної наддержави.

З 70-х років ХХ ст. тоталітарна держава імперського типу з неефективною неринковою економікою не могла прокормити своїх громадян. Вона існувала за рахунок демпінгового продажу природних багатств (перш за все нафти і газу) в Європу. Падіння цін на нафту змусило М. Горбачова розпочати «перебудову» та ввести елементи ринку до несумісної з ним системи. Як відомо, саме поширення ринкових відносин у ХІХ-ХХ ст. зумовило розпад великих європейських імперій на національні держави. Це ж сталося і з Радянським Союзом, який розпався через несумісність архаїчного імперського устрою з сучасною ринковою економікою.

На руїнах імперії

Сказане дає підстави для висновку, що розпад Радянського Союзу — це закономірний процес неминучої загибелі неефективної в

сучасних умовах через несумісність з ринковою економікою, надцентралізованої і архаїчної держави імперського типу. Історичний досвід людства свідчить про неминучість розпаду імперій, як дуже архаїчних держав з негнучким адміністративним устроєм та неефективною економікою, що базується на примусовому азійському способі виробництва. Як відомо, європейські імперії XIX-XX ст. розпалися на окремі національні держави (Польща, Фінляндія, Угорщина, Хорватія, Чехія, Словаччина тощо). Це дає підстави досить впевнено прогнозувати подальший розвиток державотворчих процесів на пострадянському просторі. В сучасній історичній обстановці будівництво національних держав європейського типу (Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Україна, Білорусія) на руїнах по азійськи деспотичної радянської імперії неминуче і є питанням часу. Як до речі неминучим є розпад релікту Російської імперії, яким є сучасна РФ, через архаїчність і неефективність імперського устрою в сучасному динамічному світі. Як існування Радянського Союзу за Л. Брежнєва базувалося на демпінговому експорті величезних обсягів енергоносіїв, так путінська стабілізація сучасної Росії напряму залежить від високих цін на газ та нафту.

Різновекторність цивілізаційної орієнтації споконвічно пов'язаної з Європою України та євразійської Росії підтверджують авторитетні українські та російські дослідники. Зокрема, про потужний вплив татар на формування російської державності та ментальності писали мало не всі провідні історики та філософи Росії. Однак, найбільш послідовними у цьому були згадувані «євразійці». Так, фундатор євразійства білоемігрант князь Микола Трубецький писав: «Московська держава виникла завдяки татарському ігу. Руський цар став спадкоємцем монгольського хана. Скинення татарського іга полягало в заміні татарського хана православним царем і в перенесенні ханської ставки в Москву. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служилих людей московського царя складали представники татарської знаті» (Трубецкой, 1927, с. 49).

Про належність України на відміну від Росії до європейської цивілізації писала переважна більшість українських істориків від М. Костомарова до І. Лисяк-Рудницького та Р. Шпорлюка. «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. (тобто до встановлення російського панування) була більш зв'язана із Західною Європою в суспільному і культурному процесі», — писав у 1883 р. Михайло Драгоманов.

«Порівнюючи з великоруським народом, український є народом західної культури, одним із найбагатших південними і східними впливами. Але все-таки він є західним народом всім змістом своєї культури і свого духу, в той час як великоруський, хоч і

європеїзований, перебуває цілком у полоні східного духу і культури», — писав М.С. Грушевський (1918, с. 9).

Ще різкіше на принциповій різниці між Південною та Північною Руссю наголошував російський письменник О. Толстой: «Є дві Русі. Перша — Київська має своє коріння у світовій, а щонайменше у європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще друга Русь — Московська. Це — Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця московська Русь з давніх давен була, є і буде цілковитим запереченням усього європейського і запеклим ворогом Європи».

Якщо росіянин О. Толстой писав про дві Русі то американець С. Хантингтон та численні українські політологи, соціологи, історики (Рябчук, 2001, Грабовський, 2005, Колодій, 2006) пишуть про дві України — європейську Західну та євразійську Східну, з чим важко не погодитися. Доленосне значення цього поділу підтверджується його відповідністю не тільки сучасному політичному розмежуванню на «помаранчевих» та «блакитних», але й національній самоідентифікації громадян України.

Якщо український Захід виступає за повну незалежність української національної держави серед аналогічних держав європейської цивілізації, то російськомовний Схід по головним цивілізаційним показникам (мова, культура, ідеологія, часткова чи повна відмова від суверенітету України) зорієнтований на Москву. Якщо ядром «західників» в Україні є національно свідомі українці, то до прибічників повернення в російську Євразію належить значна частина етнічних росіян та зрусифікованих українців, російські політичні партії в Україні (русский блок, комуністи, ліві екстремісти типу блоку Н. Вітренко), а також пов'язані з російським бізнесом олігархічні клани. Останні стали цементуючим ядром орієнтованої на російську Євразію «антикризової коаліції» у Верховній Раді незалежної України. Враховуючи визначення М. Бердяєвим та Г. Федотовим більшовизму як форми російського імперіалізму, союз українських комуністів з проросійським олігархічним капіталом не такий вже неприродний і нетривкий, як здається деяким політикам.

Вже говорилося що Семюель Хантингтон помилявся, стверджуючи, що Україна з часів Київської Русі була органічною частиною православної чи євразійської цивілізації. А значить і той розкол України на Схід і Захід, який він ілюструє картою електоральних симпатій виборців українського президента 1994 р. (рис. 7), не є споконвічним і неподоланим. Карти розподілу голосів національно-демократичних прибічників європейського вибору України за 1991,

1994 та 2004 рр. демонструють стійку тенденцію наступу східного кордону симпатиків Європи на територію проросійськи налаштованих евразійців Східної та Південної України (рис. 7). Якщо 1991 р. орієнтовані на Європу націонал-демократи перемогли лише в трьох областях Галичини, то 1994 р. східний кордон цього електорату сягнув Дніпра, а 2004 р. ці настрої охопили Чернігівщину, Сумщину, Полтавщину, Кіровоградщину, північ Одещини, Миколаївщини та Херсонщини (рис. 7). Стійку тенденцію просування європейських націонал-демократичних цінностей територією України на схід підтвердили парламентські вибори 2006 р. Карта політичних симпатій та цивілізаційної орієнтації виборців збіглася з картою електоральних симпатій президентських виборів 2004 р.

Переможна хода європейських цінностей Україною доби незалежності пояснюється не тільки їх перевагою, але й споконвічною належністю Русі-України та козацької України до Європи не тільки в географічному, але й цивілізаційному сенсі цього слова. Помаранчева революція 2004 р у Києві символізувала перемогу зорієнтованої на Європу української національної демократії не тільки на заході, а й у Центральній Україні. Навіть блакитно-червоний реванш 2006 р. зорієнтованих на Росію евразійців не може перекреслити тектонічні зрушення у свідомості українців. Соціологічні опитування свідчать, що більшість громадян України орієнтуються на європейські життєві, культурні та ідеологічні стандарти. Отже евразійські симпатії антикризової коаліції не відповідають проєвропейським настроям більшості виборців України, а значить влада парламентської більшості на чолі з «Регіонами України» не буде такою тривкою і стабільною, як декларується. Звичайно, якщо вона не змінить свої евразійські пріоритети на європейські.

Стрімке просування європейських симпатій на схід, є ще одним свідченням помилковості далекосяжних висновків і похмурих пророцтв С. Хантингтона про одвічну розколотість України через її нібито споконвічне входження до евразійської цивілізації. Остання протягом кількох століть існувала у формі агресивної мілітаризованої імперії, яка перманентно здійснювала експансію на землі сусідів, інкорпоруєчи в своє тіло народи, що генетично були пов'язані з різними цивілізаціями. Так, у православно-евразійській імперії протягом XVIII-XIX ст. опинилися численні мусульманські етноси Центральної Азії та Кавказу, а також європейські країни Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Україна. Після краху світової держави евразійців, якою за А. Тойнбі був СРСР, на пострадянських просторах почався складний процес повернення загарбаних територій в органічно притаманне їм цивілізаційне русло — мусульманське чи європейське. У кожному конкретному випадку регенерація понижених

цивілізаційних зв'язків відбувається з різною інтенсивністю і в різному темпі. Тому Польща, Естонія, Литва уже в Європі, а Україна лише на шляху до неї. Про незворотність цього процесу свідчить невпинно прогресуюча «європеїзація» електоральних симпатій на виборах президентів України протягом останніх 15 років її незалежності (рис. 7).

Уявлення Заходу про Україну здавна формувалося з російських інформаційних джерел. Тому багато імперських історичних міфів увійшли до арсеналу західної радянології. Згадайте як президент США Буш-старший під час візиту до Києва 1990 р. виступив у Верховній Раді проти незалежності України, вважаючи, що українці відрізняються від росіян не більше ніж мешканці штату Техас від інших американців. У наш час радянологи Заходу трансформувалися не тільки в русистів, але й в українознавців, успадкувавши численні імперські стереотипи та не зовсім адекватне бачення реальної історії України та українства. Сумні наслідки цієї спадщини не важко знайти у геополітичних побудовах багатьох західних політиків, політологів та істориків, навіть таких знаних як С. Хантингтон.

Як бачимо, постулати, на яких базуються далекосяжні для України і невтішні для українців побудови американського професора та його деяких російських послідовників, далекі від історичних реалій. Якщо так, то чи такі вже невідворотні їхні похмурі пророцтва щодо перспективи розколу України?

Підводячи підсумок зазначимо, що протягом усієї історії Україна була органічною частиною європейської цивілізації, її зв'язки з євразійською Росією не є природними, давніми і об'єктивно зумовленими геополітичною позицією України на карті Європи. Її насильницька переорієнтація з європейського Заходу на євразійський Схід сталася протягом останніх століть за доби найбільшої експансії московського імперіалізму. Україна (як і Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія) через свою невдалу геополітичну позицію опинилися у прифронтовій смузі зіткнення європейської та євразійської цивілізацій. З пізнього середньовіччя на їх теренах точилися міжцивілізаційні збройні конфлікти — тривалі російсько-польські війни, походи на схід Наполеона, німців 1914 та 1941 рр., російська експансія на Захід за Петра I, Катерини II, Сталіна. Лише внаслідок останнього міжцивілізаційного конфлікту (Друга Світова війна) Україна втратила близько 11 млн чоловік і майже всю інфраструктуру. Народи цивілізаційного порубіжжя не тільки втрачали державність, а й були вимушені постійно боротися проти асиміляції за власну етнічну ідентичність. Внаслідок цих несприятливих обставин Україна протягом останніх століть була

брутально відірвана від європейської спільноти і загарбана Російською імперією.

У зв'язку з перемогою в усьому світі європейських принципів організації суспільства перед сучасною Україною стоїть проблема повернення в Європу, від якої її відірвали відносно недавно і всупереч її бажанню.

Разом з тим, рештки європейської приватновласницької індивідуалістичної ментальності збереглися в українському соціумі навіть у несприятливих для нього царські та радянські часи. Зрозуміло, що в умовах деспотичної імперії азійського типу, побудованої на засадах тотального ігнорування будь-яких інтересів особистості, індивідуалізм українців дисонував самому духові суспільства. В процесі протистояння з традиційним для Російської імперії обцинним колективізмом, що в ХХ ст. набув радикальних колгоспно-більшовицьких форм, відбулася дискредитація породженої приватною власністю індивідуалістичної свідомості українців. Згадайте образливі характеристики українця, для якого «своя сорочка ближча до тіла», «хата скраю», який «як не з'їсть, то понадкушує»... Подібний процес дискредитації індивідуалістичного мислення відбувався і в інших країнах цивілізаційного порубіжжя, які були брутально відірвані від Європи і загарбані деспотичною імперією. Достатньо згадати розтиражований радянським кінематографом образ естонця як «чухонської жили».

Однак приватновласницький за походженням індивідуалізм європейця – це не тільки і не стільки байдужість до оточуючих, самоізоляція, жадібність та самообмеженість, а й самоповага, економічна і духовна самодостатність особистості, відповідальність за себе, сім'ю і суспільство, підприємливість. Все це стало важливою передумовою динамічності, ефективності спрямованої обличчям до людини західноєвропейської цивілізації порівняно зі східноєвропейською, в якій інтереси особистості традиційно ігнорувалися.

У наш час у зв'язку з перемогою в усьому світі європейських принципів організації суспільства перед Україною стоїть проблема повернення в Європу. Визначальну роль у трансформації колишніх колоній Москви у цивілізовані європейські країни належить державній еліті.

На думку того ж С. Хантингтона, враховуючи переконливі переваги європейських цінностей, найраціональнішим кроком з боку політичних еліт країн пострадянського простору була б спроба «скочити на підніжку потягу переможної Європи», як це зробили Чехія, Угорщина, Польща, Литва, Естонія. Іншим шляхом безнадійного протистояння Заходу пішов президент Білорусі О.

Лукашенко. Цей ризикований вибір вимагає від правлячої еліти країни протиставити Заходу ефективну альтернативу. Однак поки що людство не знає реальних альтернатив ефективній ринковій економіці європейського типу, що ґрунтується на приватній власності та демократичному парламентаризмі з розподілом влади. «Ті країни, які не хочуть, чи не можуть, приєднатися до Заходу, мають конкурувати з ним, нарощуючи власну економічну, військову та політичну потугу», — писав С. Хантингтон. Однак у зазначених сферах ні Білорусь, ні навіть Росія нічого не можуть протиставити західноєвропейському світу. Адже крах СРСР, як відомо, стався саме внаслідок повної поразки в змаганнях із Заходом в царинах економіки, озброєння, політики та ідеології.

Отже, для України немає реальної альтернативи входженню в європейську сім'ю народів і трансформації у національну державу європейського зразка. Адже сучасній Європі властивий саме національний принцип державотворення, що повинна збагнути державна еліта нових пострадянських країн.

Там, де колоніальну еліту, що служила метрополії, змінила національна, яка захищає інтереси своєї країни, спостерігається вихід з кризи (Угорщина, Чехія, Польща, Литва, Латвія, Естонія). В Білорусі продовжує панувати промосковська колоніальна адміністрація. В Україні маємо хитку рівновагу між національною і москвоцентричною пострадянською елітами.

Перемога останньої з її орієнтацією на Москву небезпечна з трьох причин. По-перше, розпад Російської імперії не завершився, оскільки Російська Федерація утримує в єдиній централізованій державі багато різних народів, тобто фактично має імперський устрій. Лев Гумільов передрікав, що при її розпаді від Москви відійдуть не тільки національні республіки, а можуть утворитися кілька нових російськомовних етносів: далекосхідний, західносибірський, козацький Передкавказзя. А подальший розпад залишків Російської імперії загрожує дестабілізацією суспільства і новими збройними конфліктами між колишнім Центром та народами, що борються за незалежність. Отже союз з Росією загрожує Україні втягненням у збройні конфлікти на пострадянському просторі.

По-друге, як зазначалося, «особливий шлях Росії» — це безперспективний азійський спосіб виробництва, що не може протистояти ринковому європейському і прирікає населення на злидні та безправ'я в азійській деспотії. Фантазії на євразійську тему з орієнтацією на Китай, Японію, Південну Корею абсурдні. Адже східне економічне диво — це прямий результат закорінення західного капіталістичного виробництва на азійському ґрунті. Тому для пострадянських країн немає альтернативи руху в бік цивілізованих

країн Західної Європи, що базуються на ринковій економіці і влаштовані за принципом національних держав. В цьому запорука незалежності України.

По-третє, цивілізаційна орієнтація українства на Захід — це не тільки данина давнім історичним зв'язкам. Можна сказати без перебільшення, що приєднання до цивілізованої Європи є питанням життя чи смерті української нації. Історія переконливо свідчить що, політика етноциду була засадничим принципом існування Російська імперії, починаючи з тотального нищення псково-новгородців Іваном IV і закінчуючи сталінськими голодоморами та путінським «примиренням» Чечні. Якщо на найвищому державному рівні у кремлі всерйоз обговорюється перспектива переселення українців до Сибіру для стримування «китайської загрози», то можна не сумніватися, що чергового «єдинення» під патронатом Москви українці не переживуть.

Натомість етноцид не властивий сучасній Європі, бо вона існує у формі національних держав, а не уніфікованих централізованих імперій. Отже європейський вибір — єдина реальна перспектива існування української нації у ХІХ ст.

Швидка інтеграція до цивілізованого Заходу — єдиний шлях самозбереження української нації, гаслом якої повинен стати перефразований заклик М. Хвильового: «Геть від Москви, назад в Європу!». Для України немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Західної Європи, які базуються на ринковій економіці і національному принципі державного устрою. В цьому запорука незалежності України.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — К., 1991.

Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1991.

Вернадский Г.В. Монголы и Русь. — Тверь, 1997.

Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. — К., 1994. — 85 с.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних відносин. — К., 1993.

Грабовський С. Федерастичний лохотрон // Українська правда, 07.12.2005.

Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. I. — К., 1991. — 648 с.

Грушевський М.С. На порозі нової України. — К., 1918

Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст. — К., 1993.

- Дорошенко Д.І.* Нариси історії України. — Львів, 1991.
- Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — 256 с.
- Залізняк Л.* Походження українського народу. — К., 1996. — 80 с.
- Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — К., 2004. — 256 с.
- Залізняк Л.* Первісна історія України. — К., 1999. — 264 с.
- Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // *Агора*. — Вип.3. — К., 2006.
- Криворотое В.* Вехи. Взлеты и падения особого пути России // *Знание — сила*. — 1990. — №8-9.
- Історія української мови. — К: Либідь, 1995. — 230 с.
- Мавродин В.* Происхождение русского народа. — Л., 1978. — 168 с.
- Маланюк Є.* Книга спостережень. — К., 1995. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1918.
- Переслегин С.* О спектроскопии цивилизаций, или Россия на геополитической карте мира // *ХАНТИНГТОН С.* Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
- Петров В.* Походження українського народу. — К., 1992. — 192 с.
- Швтораєк Г.* Українці: Звідки ми і наша мова. — К., 1993. — 200 с.
- Покровский М.Н.* Русская история. — Т. I. — М., 1929.
- Рябчук М.* Дві України // *Критика*. — Ч. 10. — 2001.
- Сегеда С.П.* Антропологічний склад українського народу. — К., 2001. — 255 с.
- Селюнин В.* Истоки // *Новый мир*. — 1988. — №5.
- Субтельний О.* Історія України. — К., 1991
- Тойнбі А.* Дослідження історії. — Т. I, II. — К., 1995.
- Трубецкой Н.* К проблеме русского самопознания. — Берлин, 1927.
- Трубецкой Н.С.* История, культура, язык. — М: Универс, 1995.
- Федотов Г.* Россия и свобода. — Нью-Йорк, 1936.
- Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
- Чубатий М.* Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. — Нью-Йорк, 1964. — 190 с.
- Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — М., 1993.
- Fukuyama F.* «The end of history»// *The National Interest*. — N16. — Summer 1989.

1. Вступ	3
2. Про українську націю та національну ідею	6
3. Походження українців, білорусів та росіян	21
4. Проблема давньоруської народності.....	38
5. Київська Русь — Українська держава.....	52
6. Україна на цивілізаційному роздоріжжі..	63
Рекомендована література.....	93